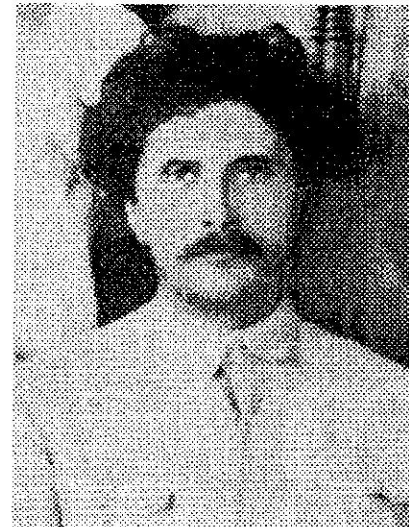

АНДРІЙ ПОРТНОВ

ВОЛОДИМИР ПАРХОМЕНКО

ДОСЛІДНИК РАННЬОЇ
ІСТОРИЇ РУСИ

ЛЬВІВ 2003

Андрій Портнов

Володимир Пархоменко: Дослідник ранньої історії Русі. – Львів: Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича НАНУ, 2003. – 78 с. [Серія: Історики України № 6].

Черговий випуск серії “Історики України” присвячено життю і науковій діяльності Володимира Пархоменка (1880–1942). Розглядаються його праці про українську церкву у XVIII ст., а також концепції з питань християнізації Київської Русі та про характер її взаємин із степовими народами Подано бібліографію праць вченого.

Portnov A.V. Volodymyr Parkhomenko an his studies on early history of Rus'. Lviv: I.Kryp'iakevych Institute of Ukrainian Studies, National Academy of Sciences of Ukraine, 2003 [Istoryky Ukrainy, no 6].

The current issue of the Historians of Ukraine series is devoted to the life and academic activities of Volodymyr Parkhomenko (1880–1842). Among the topics discussed are his studies on the Ukrainian church in the 18th century as well as his theories on the Christianization of Kyivan Rus' and its contacts with the peoples of the steppe. A bibliography of Volodymyr Parkhomenko's publications is also provided.

Надруковано за ухвалою Вченої ради Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України.

© Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича НАНУ, 2003

ISBN 966-02-3033-8

ВСТУП

Постать Володимира Пархоменка (1880–1942) належить до контрверсійних в історіографічній традиції. Наведемо лише деякі висловлювання: “Талановитий дослідник, людина з критичним хистом, досить широкою науковою творчою фантазією”¹, “він, як правило, відкидає факти як невірогідні й у такий спосіб отримує можливість вільно будувати свої гіпотези”², “видатний історик стародавньої Русі”³, “талановитий, але надміру захоплений (ідеями Шахматова – А.П.) вчений”⁴.

Від “Киевской старины” до “Историка-марксиста”, від Полтавської духовної семінарії до Ленінградської філії АН СРСР – такими є полюси біографії історика, поміж якими – розквіт наукової творчості у 1920–30-ті роки, співпраця з УАН, наукові дискусії довкола його теорій на Західній Україні.

Досліджень творчої біографії В. Пархоменка обмаль. Вперше стислі відомості про його життєпис і наукові роботи подав І. Павловський⁵. Ще за життя вченого з'являються численні рецензії, огляди його праць і дослідницьких концепцій, які будуть розглянуті далі. Розвідки В. Пархоменка згадуються у тогочасних історіографічних і бібліографічних роботах, зокрема, в “Отчете о русской исторической науке за 50 лет” М. Карєєва⁶, “Огляді української

¹ Слова М.П.Василенка. Цит.за: Ульяновський В.І. Київська науково-дослідна кафедра історії України акад. М.П.Василенка: Нові матеріали // Українська архівна студія. – К., 1997. – Вип. 1. – С.51–52.

² Грєсков Б.Д. Киевская Русь. – М., 1949. – С.496.

³ Ковалівський А. Зв'язки зі Сходом та сходознавство у Києві й Наддніпрянщині в середні віки // Східний світ – 1996. – №1. – С.148.

⁴ Гольє Ю. [Рец.на] : Прєсняков А.Е. Лекции по русской истории. Т.1. // Историк-марксист. – 1938. – №4. – С.146.

⁵ Павловський І.Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. – Полтава, 1912. – С.146.

⁶ Карєєв Н.И. Отчет о русской исторической науке за 50 лет (1876–1926) // Отечественная история. – 1994. – № 2. – С.144.

історіографії” Д. Дорошенка⁷, харківському “Бібліографічному Збірникові”, в якому А. Козаченко згадує історика як одного з небагатьох у 1920-ті рр. вчених, що “не перестали цікавитися старою Україною”⁸.

В українській закордонній історіографії незначну увагу особі В. Пархоменка приділено в публікаціях вчених, які особисто знали дослідника – О. Оглоблин написав про нього замітку до “Енциклопедії українознавства”⁹, згадував історика у своїх історіографічних оглядах¹⁰; Н. Полонська-Василенко в нарисі про підрадянську науку зазначила, що Пархоменко “був одним із видатних знавців старої історії України”, з арештом і пізнішим переїздом якого до Ленінграду “Україна втратила одного з кращих дослідників”¹¹.

Б. Крупницький, зауваживши, що загалом “підсоветська українська історіографія 20-х років носила виразно ще об’єктивний характер”, підкреслює, що історичні дослідження “не охоплювали рівномірно всі періоди української історії... Тільки В. Пархоменко звернув увагу на деякі цікаві і дуже проблематичні питання часів заснування Київської Русі”¹².

Слід відзначити спроби скласти попередню бібліографію друкованих праць В. Пархоменка. В огляді української радянської історіографії, вперше виданому у 1938 р., М. Кордуба згадує 15 публікацій історика, стисло викладаючи зміст найважливіших з них¹³. Н. Полонська-Василенко на основі доступних їй джерел

налічує 23 публікації В. Пархоменка¹⁴. Ця цифра, ймовірно, з огляду на науковий авторитет Н. Полонської, й без урахування того, що дослідниця перерахувала лише основні публікації, не маючи змоги і наміру скласти повну бібліографію праць вченого, устійнилася в історіографічній традиції.

Загалом, діаспорні історики обмежилися згадками про В. Пархоменка як визначного українського історика 1920-х років, найзагальнішими характеристиками його основних праць, не заглиблюючись в історіографічний аналіз та не використовуючи їх як відправний пункт власних історичних міркувань. Винятком стали роботи О. Прицака, який, покликаючись на доробок попередника, розвинув власну теорію походження Русі. Це дозволило одному з рецензентів навіть назвати В. Пархоменка “своєрідним предтечею Прицака”¹⁵.

Дещо відмінне бачення наукового доробку В. Пархоменка склалося у радянській історіографії. Найзмістовніший аналіз його наукової творчості пропонує колективна монографія ленінградських істориків “Советская историография Киевской Руси” (1978). Відзначаючи, що книжка “У истоков русской государственности” (1924) була єдиною значною працею, написаною у 1920-ті роки з антинорманістських позицій, І. П. Шаскольський додає: “Незважаючи на наявність низки серйозних спостережень й досить переконливих припущень, книжка В. О. Пархоменка цілком ще належить старій ідеалістичній історіографії, оскільки автор далекий від розуміння соціальної природи держави”¹⁶. Автор розділу “Русь і держави Сходу” у тій самій книжці М. Б. Свердлов зазначив, що В. Пархоменко був першим у радянській історіографії істориком-русистом, хто спеціально розглядав русько-хазарські взаємовідносини, хоча його погляди і “не здобули поширення в радянській історичній літературі”¹⁷.

Загальна оцінка робіт історика офіційною радянською історіографією була наступною: попри позитивне значення, яке мала

⁷ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – Прага, 1923 [репринт. К., 1996]. – С.12, 207.

⁸ Козаченко А. Наука історії України та Росії за рр. 1917-1927 в УСРР // Бібліографічний Збірник. – Харків, 1930. – С.17.

⁹ Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Т.5. – Мюнхен, 1955 [репринт Львів, 1996]. – С.1957.

¹⁰ Оглоблин О. Українські гуманітарні науки під советами в 1920-1930 рр. // Альманах-календар “Гомону України” на 1956 р. – С.71.; Він же. Українська церковна історіографія // Оглоблин О. Студії з історії України. – Нью-Йорк-Київ-Торонто, 1995. – С.273.

¹¹ Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків // Записки НТШ. – Т.173. – Париж-Чикаго, 1962. – С.20.

¹² Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920–1950). – Мюнхен, 1957. – С.15.

¹³ Korduba M. La Littérature Historique Soviétique-Ukrainienne. Compte-rendu 1917-1931. – München, 1972. – P. 51, 170–171, 173, 179–180 etc.

¹⁴ Полонська-Василенко Н. Вказ.праця. – С.93–94.

¹⁵ Толочко А.П. [Рец.на:] Golb N., Pritsak O. Khazarian Hebrew Documents of The Tenth Century // Вопросы истории [далі:ВИ] 1987]. – № 12. – С.144.

¹⁶ Советская историография Киевской Руси /Отв.ред. В.В.Мавродин. – Ленинград, 1978. – С.129.

¹⁷ Там само. – С.191.

критика В. Пархоменком норманізму, сам вчений у своїх дослідженнях “не виходив за межі буржуазної методології”¹⁸. Найсуворіше поставилися до спадщини історика автори відповідного розділу “Очерков истории исторической науки в СССР”, на думку яких “погляди Пархоменка на виникнення давньоруської держави відзначаються повною безпорадністю і цілком вкладаються у річище суто ідеалістичних буржуазних побудов”¹⁹.

На відміну від російської радянської історіографії, українська, згадуючи ім'я В. Пархоменка, обходила без лайливих ярликів, але й без відповідного аналізу наукової спадщини вченого. Це стосується синтетичних праць²⁰, енциклопедичних довідників²¹, підручників для вищої школи²², які обмежуються згадками імені В. Пархоменка та кола його наукових зацікавлень.

Винятком є стаття І. М. Гапусенка, аспіранта І. Крип'якевича, який спонукав київського історика до вивчення чорноморської проблематики. Гапусенко стисло викладає гіпотезу походження Русі В. Пархоменка й зазначає (врешті, цілком слушно), що вона “суперечить марксизму-ленінізму, оскільки розглядає виникнення державності не як наслідок появи класів, а як результат зовнішніх впливів”²³. Коректний тон статті І. Гапусенка (зокрема, він пише про “творчий пошук” В. Пархоменка, який дозволив йому висунути низку “оригінальних гіпотез”), імовірно, зумовлений пом'якшенням ідеологічного тиску на науку у 1960-ті роки.

У 1991 р. вийшла друком стаття В. М. Рички “За сфабрикованим звинуваченням”, яка започаткувала новий етап дослідження творчості вченого. Спираючись на друковані праці історика та архівні матеріали СБУ, дослідник викладає біографію В. Пархоменка, стисло характеризує його наукові праці про походження Русі, зазначаючи, що історик “все ж недооцінював рівень соціально-політичної зрілості східного слов'янства”²⁴. Згодом побачили світло денне кілька науково-популярних публікацій дніпропетровських істориків²⁵ та стаття полтавського краєзнавця В. І. Граба²⁶, в якій висвітлений полтавський період життя вченого (без аналізу його наукових праць), складено бібліографію публікацій історика у полтавських виданнях. Також В. Ричка опублікував, з відповідними коментарями, підготовані В. Пархоменком до друку статті до збірника “Полуднева Україна” за редакцією М. Грушевського, який так і не був виданий у 1930-ті роки²⁷.

Згадані публікації привернули увагу до постаті В. Пархоменка, але рисою переважної більшості з них є зосередженість на питанні репресій проти вченого й другорядний характер або повна відсутність аналізу наукової спадщини. Це сприяло виникненню історіографічного образу В. Пархоменка, який дещо спрощено можна окреслити таким чином: “репресований історик з незначною кількістю наукових праць”. Такий стан розробки питання зумовив відсутність бодай більш-менш повної бібліографії праць В. Пархоменка, історіографічного аналізу творчості вченого, що і визначило необхідність написання даної розвідки.

¹⁸ Черепнин Л.В. Изучение в СССР проблем отечественной истории периода феодализма // ВИ. – 1962. – № 1. – С.39.

¹⁹ Очерки истории исторической науки в СССР / Гл.ред. М.В.Нечкина. – М., 1966. – Т.4. – С.272.

²⁰ Історія Академії Наук Української РСР. – К., 1967. – Кн.1. – С.323.; Сарбей В.Г. Історична наука на Україні за часів радянської влади. – К., 1973. – С.19–20.; Рычка В.М. Историография образования и развития Древнерусского государства //Историография истории Украинской ССР. – К., 1987. – С.39.

²¹ Радянська енциклопедія історії України. – К., 1971. – Т.3. – С.333.; Українська Радянська Енциклопедія. – К., 1962. – Т.10. – С.556–557.

²² Коваленко Л.А. Історіографія історії Української РСР. – К., 1983. – С.108. В. Пархоменко згадується і в “загальносоюзному” підручнику: Істориография истории СССР /Под ред. В.Е.Иллерицкого и И.А. Кудрявцева. – М., 1971. – С.329.

²³ Гапусенко І.М. Українські радянські історики про Київську Русь // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1968. – Вип. 1. – С.198.

²⁴ Ричка В.М. За сфабрикованим звинуваченням (В.О. Пархоменко) // Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С.235.

²⁵ Голуб А., Ченцов В. Ще одна зневажена доля ... Трагічні сторінки життя історика В. Пархоменка // Бористен. Дніпропетровськ – 1994. – № 12. – С.18–19.; Швидько Г.К. Дослідник історії Київської Русі // Історія науки і техніки. Тези доп. Всеукр.науково-практичної конференції. – Дніпропетровськ, – 1994. – С.138.

²⁶ Граб В.І. Тривожний вересень Володимира Пархоменка // Полтавський археологічний збірник. – Полтава, 1994. – Ч.2. – С. 177–191.

²⁷ Ричка В.М. Неопублікована стаття В.О. Пархоменка із збірника “Полуднева Україна” // Середньовічна Україна. Зб.наук.праць. – К., 1997. – Вип. 2. – С.271–278.; Його ж. Ще одна неопублікована стаття В.О. Пархоменка із збірки “Полуднева Україна” // Український археографічний щорічник [УАЩ]. Нова серія. – К., 1999. – Вип. 3–4. – С.542–549.

Персоналіjne дослідження має на меті створення цілісної наукової біографії історика у контексті часу, в якому він жив, і наукових інтересів вченого. Мета цієї роботи є скромнішою – автор зосередився на історіографічному аналізі спадщини В. Пархоменка із спеціальною увагою до найважливіших для творчості вченого питань ранньої історії Русі.

Завданнями нарису було:

- стисло викласти біографію В. Пархоменка;
- здійснити історіографічний аналіз праць історика з питань ранньої історії Русі;
- проаналізувати спадщину історика загалом, визначити її місце в історіографічному процесі;
- скласти бібліографію публікацій вченого.

Важливим завданням персоналіjного історіографічного дослідження є також аналіз стилю наукового мислення історика. Це поняття охоплює складну, ієрархічно впорядковану систему неявних домінант, принципів, форм і категорій теоретичного освоєння світу, що підлягає змінам у часі і визначає специфічну реакцію на кожен компонент, що включений до її структури²⁸, а також є формою взаємодії культури, до якої належить дослідник, і його науково-пізнавальної діяльності²⁹.

Вирішення окреслених завдань дослідження неможливе без використання здобутків таких дисциплін, як психологія творчості, філософія (зокрема, розробки проблем інтуїтивного пізнання), соціальна психологія науки. Як зазначив В. П. Карцев, дослідження мотивацій наукової творчості, способу життя дослідника, рис його характеру, фізичної конституції, емоцій, сприйняття науковою спільнотою ідей вченого забезпечує “гармонійний синтез науково-логічного і особистісно-психологічного рівнів біографії”³⁰.

Отримання науково вірогідних висновків безпосередньо залежить від наявної джерельної бази. Сукупність джерел з означеної теми можна класифікувати за типологічно-видовим принципом, в основу якого покладений спосіб фіксації інформації.

Були залучені три типи історичних джерел: писемні, усні і фото-документи. Основний масив становлять оповідні (нарративні) письмові джерела, які можна поділити на наступні види:

- монографії, статті, рецензії, археографічні публікації В. Пархоменка;
- рецензії на праці історика;
- епістолярна спадщина;
- опубліковані спогади про вченого.

Основним об’єктом вивчення були опубліковані дослідження В. Пархоменка та рецензії на них. Натомість, особистий архів історика, підготовані ним до друку рукописи книжок “Русь і степ” та “Нарис історії Східної Європи” були втрачені під час арешту вченого.

В архівах України збереглися листи В. Пархоменка до різних вчених: Михайла Грушевського³¹, Миколи Петрова³², Федора Титова³³, Дмитра Багалія³⁴, Кирила Студинського³⁵, Дмитра Яворницького³⁶, Олександра Оглоблина³⁷. Листи дореволюційних часів (до М. Петрова і Ф. Титова) писані російською мовою, решта належать до 1920-х рр. і є україномовними. Завжди писані власноруч, листи В. Пархоменка є переважно ділового змісту або листами-привітаннями. Майже не

³¹ Центральний державний історичний архів України у м.Києві [ЦДІАУК]. – Ф.1325. – Оп.1. – Спр.680. – Арк.1–5. (2 листи і телеграма).

³² Інститут рукопису Національної Бібліотеки України ім. В.Вернадського [ІР НБУ]. – Ф.Ш. – Од.зб.13493-13500 (8 листів).

³³ ІР НБУ. – Ф.Ш. – Од.зб. 60031 (1 лист).

³⁴ ІР НБУ. – Ф.І. – Од.зб. 46092-46093 (2 листи).

³⁵ Центральний державний історичний архів України у м.Львові [ЦДІАУЛ]. – Ф. 362. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.80 (1 лист).

³⁶ Опубл.у: Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Вип.1.Листи вчених до Д.І.Яворницького. – Дніпропетровськ, 1997. – С.419-422 (8 листів).

³⁷ Центральний державний архів вищих органів влади України [ЦДАВОУ]. – Ф.3561. – Оп.1. – Спр.335. – Арк.2-3 зв (1 лист).

²⁸ Ивин А.А. Введение в философию истории. – М., 1997. – С.89.

²⁹ Устюгова Е.И. Стиль научного мышления как культурологическая проблема // Наука и культура. – М., 1984. – С.127.

³⁰ Карцев В.П. Социальная психология науки и проблемы историко-научных исследований. – М., 1984. – С.182. Поп.: Wrzosek W. History-Culture-Metaphor: The Facets of Non-Classical Historiography. – Poznań, 1997.; Topolski J. Od Achilleusa do Béatrice de Planissoles: Zarys historii historiografii. – Warszawa, 1998. – S. 137–154.

збереглося листів до В. Пархоменка³⁸, невідоме родинне листування, особистий архів історика.

Опублікованих спогадів про В. Пархоменка також залишилося обмаль. Кількома теплими словами згадують історика в своїх мемуарних замітках О. Оглоблин³⁹, В. Ващенко⁴⁰ (обидва слухали його лекції, перший – в Київському університеті св. Володимира, другий – у Катеринославському ІНО); виринає на мить постать історика в нарисі Н. Полонської-Василенко про відрядження до Катеринослава⁴¹.

При написанні роботи були використані і усні спогади письменника І. М. Шаповала, який особисто знав В. Пархоменка і згадує його як людину великого tactu, інтелігента, а також вельми непрактичну особу і завжди чемного співрозмовника⁴².

Фотодокументи представлені двома колективними світлинами. Одна – 1927 р. (викладачі і студенти соціально-економічного відділу факультету профосвіти ДІНО) збереглася у фондах музею історії Дніпропетровського національного університету [Інв. № 2423], друга – 1929 р. (учасники Дніпрогесівської археологічної експедиції) в особистому архіві Олени Козар-Варварів і була люб'язно надана авторові дніпропетровським краєзнавцем Миколою Чабаном.

Серед наявних джерел особливе значення має слідча справа В. Пархоменка (Спр. П-22306) з Архіву Управління СБУ в Дніпропетровській області, найважливіші матеріали якої були оприлюднені⁴³. Справа містить протоколи допитів історика, вирок судо-

вої трійки, листи вченого із заслання, в яких він питав про долю конфіскованих під час арешту рукописів, які не знайдено донині.

Загалом, наявна джерельна база за своєю вірогідністю, автентичністю і оригінальністю дозволяє вирішувати визначені завдання дослідження. Головною її особливістю є нестача джерел особового походження, а, отже, про репрезентативність джерел можна говорити лише стосовно відображення ними наукового доробку, але не особистого життя історика. Це зумовило обережність і значну частку гіпотетичності у відтворенні біографії дослідника й посилену увагу до історіографічної спадщини вченого.

Аналізуючи історіографічну спадщину В. Пархоменка, автор прагнув дотримуватися двох постулатів. По-перше, розглядати роботи В. Пархоменка в історіографічному контексті часу їх написання. По-друге, подивитись на доробок історика з історіографічної перспективи, визначити його вплив на подальший розвиток науки, водночас, не дорікаючи вченому незнання фактів і методів, що були встановлені пізніше.

* * *

Існує потреба зробити декілька істотних термінологічних пояснень. У тексті роботи вживаються терміни “руський”, “давньоруський”, підступна подібність яких до сучасного етноніму “русские” (росіяни) може створювати плутанину⁴⁴, хоча традиційні самоназви “Русь”, “русин”, що вживалася в Давній Русі, збереглася лише в Україні і Білорусі⁴⁵. Означені терміни видаються коректними для позначення етнополітичних реалій IX-XIII ст.

Цитати з іншомовних джерел перекладені сучасною українською мовою; україномовні тексти процитовані зі збереженням правописних особливостей оригіналу.

Завершуючи ці вступні міркування, вважаю за приємний обов'язок подякувати усім, хто допоміг в опрацюванні даної теми,

³⁸ Справді пощастило тим фрагментам, що їх вчений сам опублікував: Пархоменко В. Із листування з акад. О. О. Шахматовим // Україна. – 1925. – № 6. – С.125–128.

³⁹ Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика // Оглоблин О. Студії з історії України. – Нью-Йорк-Київ-Торонто, 1995. – С.6.

⁴⁰ Ващенко В.С. Я пам'ятаю. Спогад про минуле буття університету // Дніпропетровський університет. – 1993. – № 13–14. – С.2–3.

⁴¹ Полонська-Василенко Н. Два фрагменти // Синявський А. Вибрані праці. – К., 1993. – С.352.

⁴² Інтерв'ю І.М.Шаповала від 11 березня 1999 р. Запис в особистому архіві автора.

⁴³ Повернення з небуття: Документи і матеріали про жертви сталінського свавілля у Дніпропетровському університеті. – Дніпропетровськ, 1995. – С.13–21.

⁴⁴ Пор. досить поширене в англомовних виданнях означення “Київської Русі” як *Kievan Russia*.

⁴⁵ Isaievych Ia. Ukraine and Russia: The Burden of Historical Tradition and Contemporary Realities // Journal of Ukrainian Studies. – Vol.10. – 1995. – 1–2. – P.9. Див.також: Ісаєвич Я. Проблема походження українського народу: історіографічні і політичні аспекти // Ісаєвич Я. Україна давня і нова. – Львів, 1996. – С.28–30.

ВОЛОДИМИР ПАРХОМЕНКО: СТОРІНКИ ЖИТТЄПІСУ

адже розвідка, що подається до уваги читачів, є, значною мірою, результатом наукового спілкування (заочного і особистого), яке спонукало автора до критичнішого підходу, застерігало від необгрунтованих висновків і стилістичних хиб, живило віру у потрібність такої праці. Передусім слід згадати розмову із Ігорем Гиричем, який вперше звернув мою увагу на важливість вивчення наукового доробку В. Пархоменка, та середовище вчителів і колег з Дніпропетровського університету, де впродовж кількох років працював над даною темою.

Особлива подяка належить Ярославові Ісаєвичу, Олександрові Купчинському, Володимирові Маслійчуку і Омелянові Прицаку за прочитання і критичні зауваження до попередніх варіантів рукопису, а також Світлані Абросимовій, Вольфові Бейлісу (нині покійному), Ігореві Вербі, Іванові Стороженку за цінні поради щодо поодиноких розділів і статей, що стали пізніше частиною даної праці. Й, звісно ж, щира подяка рецензентам остаточної версії тексту Ярославові Книшу і Леонтієві Войтовичу.

Володимир Олександрович Пархоменко народився 9 (22) вересня 1880 р. у містечку Смілій Полтавської губернії в родині православного священика. Закінчив Полтавську семінарію, у 1905 р. – Санкт-Петербурзьку духовну академію (зі ступенем кандидата богослов'я).

Особливістю наукової творчості В. Пархоменка є взаємозв'язок зміни істориком місць проживання і роботи зі змінами в тематиці його досліджень. Відповідно, в біографії вченого можна виокремити 4 періоди.

1. Полтавський період (1905–1912) – дослідження церковно-краєзнавчих питань.

Початково коло наукових зацікавлень В. Пархоменка охоплювало церковну історію Гетьманщини XVIII ст. Перші публікації дослідника на цю тему з'являються в 1904 р. у “Киевской старине”¹.

3 грудня 1905 р. В. Пархоменко викладає церковну історію у Полтавській духовній семінарії, 21 лютого 1906 р. стає дійсним членом Полтавської вченої архівної комісії², згодом пише проект губернського церковного історично-археологічного комітету, за дорученням якого бере участь у XIV (Чернігів) і XV (Новгород) археологічних з'їздах, представляючи там полтавські старожитності (зокрема, Пересопницьке Євангеліє)³.

У 1908 р. побачила світло денне монографія В. Пархоменка “Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785)”. Ця робота, як і більшість ранніх публікацій історика, є дослідженням, що ґрунтується на архівних джерелах, тоді ще хаотичних та невпорядкованих (у зв'язку з чим Пархоменко

¹ Див. список друкованих праць В. Пархоменка наприкінці цієї роботи.

² Павловский И.Ф. К десятилетию Полтавской Ученой Архивной Комиссии. – Полтава, 1913. – С.21.

³ Полтавщина. Енциклопедичний довідник /За ред. А.В.Кудрицького. – К., 1992. – С.758.

вказував, що знайти відомостей вдалося “менше, ніж ми розраховували”⁴). Розповіді дослідника про організацію єпархії, діяльність владик, семінарії передувє загальний огляд історії Гетьманщини, написаний у мало не художньому стилі. Зазначивши, що XVI–XVII ст. – це доба “юності” українського народу, коли він “сповнений світлих мрій і сподівань, бадьорий від надлишку життєвих сил... гаряче змагався за свої ідеали”, вчений з жалем пише про добу Руїни, коли еліта “заразилася мікробами задушливої, але звабливо запаморочливої атмосфери панської Польщі”, а змагання української старшини за правове зрівняння з російським дворянством називає “тією сочевичною юшкою, ціною котрої в останню хвилину було продано неку старий устрій українського життя”⁵.

Книгу В. Пархоменка помітили фахівці, й у 1912 р. історик захистив її як магістерську дисертацію в Київській духовній академії (першим опонентом роботи був професор М. І. Петров⁶).

Поступово наукові зацікавлення В. Пархоменка змінюються, він починає вивчати історію раннього християнства на Русі, друкує низку статей в харківському богословському часописі “Вера и разум” про охрещення княгині Ольги, у 1911 р. видає в Києві брошуру “Древнерусская княгиня равноапостольная Ольга (вопрос о крещении ея)”. Прагнучи узгодити звістки німецького “продовжувача хроніки Регіона” про охрещення Ольги за часів правління візантійського імператора Романа II і відрядження на Русь на прохання княгині місії від німецького цесаря Оттона I, Пархоменко висловлює припущення про дві подорожі Ольги до Константинополя: першу – 957 р. з торговельно-політичною метою, другу – між 959 (смерть імператора Костянтина) і 961–962 (місія Адальберта) з метою охрещення.

З приводу гіпотези В. Пархоменка з’явилося декілька відгуків. Професор Варшавського університету І. П. Козловський, відзначаючи наукову вартість роботи, зауважував значно поважнішу аргументованість негативних висновків Пархоменка, порівняно зі спробами позитивних побудов, не вільних від “перебільшень і

навмисної упередженості думки”⁷; М. Грушевський на сторінках “Записок НТШ” назвав ймовірність двох подорожей Ольги “малоправдоподібною”, додавши, що історичні факти лишають “мало ваги за здогадами п. Пархоменка”⁸.

Варто зазначити, що пізніші дослідники висловлювалися не так категорично, як М. Грушевський. Серед багатої літератури на тему охрещення Ольги, вже наприкінці 1980-тих рр. Д. Оболенський, переглянувши свої попередні висновки після ознайомлення із “значно призабутою” книжкою В. Пархоменка, розвинув і поглибив його аргументацію на підставі аналізу першоджерел. Д. Оболенський обґрунтовує тезу, що опис прийому Ольги у “Книзі церемоній” імператора Костянтина переконливо свідчить, що княгиня не була християнкою під час першого візиту до Константинополя, а охрестилася під час другої подорожі – влітку 960 р., вже за правління Романа II⁹.

Справжнє ж наукове визнання В. Пархоменкові принесла видана в 1913 р. у Полтаві його узагальнююча праця “Начало христианства Руси”, написана, значною мірою, під впливом джерелознавчих досліджень руського літописання видатного філолога О. Шахматова. Ще в 1912 р. Пархоменко надіслав своєму заочному вчителю відбитку однієї зі своїх статей й отримав першого листа від російського академіка. Це листування тривало до самої смерті О. Шахматова (1920 р.) й в архіві В. Пархоменка зберігалось 42 листи від вчителя¹⁰. Саме на роботи Шахматова

⁴ Пархоменко В. Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785 гг.) в связи с общим ходом малороссийской жизни того времени. – Полтава, 1910. – С. V.

⁵ Там само. – С. 12–13.

⁶ ІР НБУ. – Ф. Ш. – Од. зб. 13497. – Арк. 1.

⁷ Козловский И. П. Новая попытка решения вопросов о месте и времени крещения кн. Ольги // Варшавские университетские известия. – 1912. – № 2. – С. 4, 11.

⁸ Грушевський М. [Рец. на]: Пархоменко В. Древнерусская княгиня равноапостольная Ольга // Записки НТШ. – Т. СХІ. – 1912. – Кн. V. – С. 182.

⁹ Obolensky D. Ol'ga's Conversion: The Evidence Reconsidered // Harvard Ukrainian Studies [HUS]. – Vol. XII/XIII. – 1988–1989. – Pp. 145–158. Критику цієї гіпотези, названої “схемою Пархоменка-Оболенського” див. у: Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. – М., 2001. – С. 268–285. Пор.: Лабунька М. Релігійні центри та їхні місії до Києва і Київської Русі: від Ольги до Володимира // Записки НТШ. – Т. ССХХV. – Львів, 1993. – С. 104–132.

¹⁰ Пархоменко В. Із листування з академіком О. О. Шахматовим // Україна. – 1925. – № 6. – С. 125–128.

В. Пархоменко найчастіше покликався в своїх розвідках, але й сперечався з російським вченим (зокрема, з приводу норманського питання) і критикував повну залежність від його теорії інших істориків. У 1930-ті роки в умовах “забуття” доробку Шахматова в радянській історіографії В. Пархоменко закликав звертатися до його праць, яким властиві “геніальний розмах, безперевне й гостре шукання наукової істини”¹¹.

2. Тифлісько-київський період (1912–1925) – дослідження витоків та ранньої історії Русі.

Майже нічого невідомо про перебування В. Пархоменка з вересня 1912 р. на посаді інспектора народних училищ у Тифлісі. Які мотиви спонукали історика залишити Україну? Як виконання чиновницької роботи вплинуло на наукові розвідки вченого? Це питання, на які не маємо хоч трохи вірогідної відповіді. Проте, достеменно відомо, що після Лютневої революції 1917 р. В. Пархоменко повертається в Україну, впродовж вересня 1917 – грудня 1918 рр. обіймає посаду директора української гімназії в Каневі, згодом переїздить до Києва, де викладає в Археологічному інституті¹², стає приват-доцентом Київського університету імені св. Володимира. Курс Пархоменка, присвячений початкам Київської держави, довелося слухати тоді студентові (а за кілька років – вже професорові) О. Оглоблину, який у своїх спогадах занотував: “Я вивчав праці з історичної географії, а особливо був захоплений працями О. Шахматова і В. Пархоменка, лекції якого слухав... Я почав студіювати так звані спірні питання східнослов'янського розселення, спочатку деревлянське, а потім, звичайно, ближче мені сіверянське питання”¹³.

Протягом бурхливих 1919–1921 рр., ймовірно, втікаючи від політики, історик неодноразово змінював місця проживання, працював приват-доцентом Таврійського університету, діловодом

¹¹ Пархоменко В. Древняя история России в освещении Ключевского и Преснякова // Вестник древней истории [ВДИ]. – 1938. – № 3. – С.201.

¹² Матяш І.Б. Перший вищий навчальний заклад архівного профілю в Україні // УАЩ. Нова серія. – К., 1999. – Вип.3–4. – С.270.

¹³ Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика // Оглоблин О. Студії з історії України. Нью-Йорк-Київ-Торонто, 1995. – С.6.

Кримського Міністерства Народної Освіти (в уряді Вітцевера-Никонова), викладав у Кубанському політехнічному інституті.

Навесні 1921 р. вченому запропонували посаду професора Археологічного інституту в Петрограді, але на прохання дружини Пархоменко повертається до Києва¹⁴, де колишній студент, а тоді декан основного курсу О. Оглоблин влаштовує історика до університету, перетвореного на Вищий Інститут Народної Освіти¹⁵. Одночасно Пархоменко працює в структурах УАН і викладає в Богословській школі Української автокефальної православної церкви.

Цікава сторінка життєпису вченого – робота на посаді наукового співробітника Київської науково-дослідної кафедри історії України під головуванням М. П. Василенка. Керівник кафедри характеризував В. Пархоменка таким чином: “Його праці про початок християнства, про Ольгу, Володимира викликали значний інтерес в науці і звернули увагу такого дослідника, як покійний академік Шахматов, що по його слідах і хоче йти Пархоменко. Людина з критичним хистом, досить широкою науковою творчою фантазією В. О. Пархоменко часто зовсім оригінально підходить до освітлення й вияснення темних питань старої руської історії”¹⁶. Дуже цікавим є такий висновок М. Василенка: “В. О. Пархоменка я пропонував би обрати на дійсного члена кафедри без завідування секцією, бо він окремої кафедри в вищій школі не має і кола своїх учнів ще не має. Він більш індивідуальний працівник”¹⁷.

В Українській Академії Наук В. Пархоменко працював співробітником I відділу з окремих наукових доручень, штатним співробітником Археологічного комітету і Софійської комісії.

¹⁴ Ричка В.М. За сфабрикованим звинуваченням // Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С.234.

¹⁵ Верба І.В. Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні. – К., 1999. – С.62. Спробою історіографічного порівняння доробку двох істориків є стаття: Портнов А. Олександр Оглоблин (1899-1942) і Володимир Пархоменко (1880-1942) // Наукові записки Острозької Академії. Історичні науки. – Острог, 2000. – Вип. 1. – С.275–279.

¹⁶ Цит. за: Ульяновський В.І. Київська науково-дослідна кафедра історії України акад. М.П.Василенка: Нові матеріали // Ucrainica: архівні студії. – К., 1997. – Вип. 1. – С.52.

¹⁷ Там само.

Ситуація в Академії істотно змінюється після повернення в 1924 р. з еміграції М. Грушевського¹⁸. Академія розколюється на прибічників М. Грушевського, з одного боку, та С. Єфремова і А. Кримського, з іншого. Пархоменко, за таких обставин, залишається мало не єдиним “позапартійним” співробітником, який підтримував особисті стосунки з провідниками і прибічниками обох “партій”.

У листі до Д. Багалія від 28 листопада 1924 р. А. Кримський писав: “відколи приїхав Грушевський, академія всенька дихає інтригами, які попросту отрують повітря... Найогидніш він обляпує всякою поганню людей свого фаху, незгідних з ним... силується Грушевський виперти з Академії проф. Пархоменка, бо, мовляв, він не так розуміє початок київської держави як розуміє Грушевський”¹⁹.

Ще в 1924 р. у В. Пархоменка виникла думка про переїзд до Катеринослава. У листі до директора тамтешнього історичного музею Д. Яворницького він запитував про можливість працевлаштування, зазначаючи: “Прошусь з Києва у Катеринослав, бо тут йде страшне скорочення”²⁰. Але тоді цю справу не вдалося залагодити. Наприкінці 1924 р. Пархоменко бере в Академії відпустку на рік та їде викладати до Полтавського ІНО. Але і на “малій батьківщині” історика умови праці не були сприятливими, про що він пише в листі до Д. І. Багалія від 1 листопада 1925 р.: “Сучасна ситуація у Полтав[ському] І.Н.О. примушує мене шукати іншої посади” й запитує про можливість працевлаштування в архівах Катеринослава²¹. Друга спроба переїхати до цього міста виявилася успішною.

3. Катеринославський (Дніпропетровський) період (1926–1929) – дослідження взаємин Русі і кочовиків Степу.

У Дніпропетровську В. Пархоменко стає професором та керівником семінару підвищеного типу з історії України в місцевому ІНО (але, як і в Києві, не має учнів), очолює відділ історії кочовиків Степу краєвого історично-археологічного музею. Як делегат музею В. Пархоменко відвідує Всесоюзний археологічний з’їзд у Херсонесі, входить до комітету з підготовки Всеукраїнського Археологічного Конгресу²², бере участь у першій Дніпрогесівській археологічній експедиції (1927) під головуванням Д. І. Яворницького, яка, з огляду на неархеологічний фах більшості її учасників, “виявилась невідготованою до вирішення завдань археологічного дослідження в умовах стрімкого розвитку гідробудівництва”²³.

Працюючи в Дніпропетровську, історик розширює коло наукових контактів, стає постійним дописувачем чеського часопису “Slavia”, листується й обмінюється книжками з Дмитром Дорошенком. У листуванні з В. Липинським Дорошенко згадував, що надіслав Пархоменкові свій “Огляд української історіографії” та “Україну на переломі” В. Липинського, отримуючи, натомість, підрадянські видання, які Пархоменко “прислав у конверті й заплатив, бідняга, аж на 3 руб.48 коп. золотом марок, думав, що так конче мені тая книжка потрібна”²⁴.

Одним з творчих задумів історика була розробка нової дисципліни – “історії Східної Європи”, яка б дозволила уникнути відокремленого розгляду історії Русі-України й вивчала б культуру і племена цілого регіону²⁵. В зв’язку з цим ще 1925 р. він просив

¹⁸ Докл. про взаємини В. Пархоменка і М. Грушевського див.: Портнов А. Володимир Пархоменко і Михайло Грушевський: до питання стосунків двох вчених // Гуманітарний Журнал. – 1999. – № 2. – С.111–114.

¹⁹ Матвєєва Л., Циганкова Е. А.Ю.Кримський – неодмінний секретар ВУАН. Вибране листування. – К., 1997. – С.94–95.

²⁰ Епістолярна спадщина акад.Д.І.Яворницького. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1. – С.419.

²¹ ІР НБУ. – Ф.І. – Од.зб.46093. – Арк.1.

²² Матвєєвський П. 25-річчя Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею // Збірник Дніпропетровського іст.-арх. музею. – Дніпропетровське, 1929. – Т.1. – С.31.

²³ Ковалева И.Ф. Днепровская археологическая экспедиция Наркомпроса УССР. 1927–1932. Дис... канд.ист. наук [рукопис]. – Днепропетровск, 1971. – С.96.

²⁴ Липинський В. Архів.Т.6. Листи Дм.Дорошенка до Вяч.Липинського. – Філадельфія, 1973. – С.212.

²⁵ Обґрунтування цієї ідеї вчений подав у статті: Пархоменко В. О происхождении Руси // Русское прошлое. Ист.сборники. – Петроград, 1923. – № 4. – С.38.

Д. І. Багалія про двомісячне закордонне відрядження для ознайомлення з найновішою літературою з “історії Східної Європи”²⁶.

Вийшовши з Києва, В. Пархоменко надалі підтримував сталий зв'язок з УАН, часто друкувався в її виданнях, очолював Дніпропетровське Наукове Товариство при УАН. Вочевидь, від'їзд з Києва сприяв покращенню стосунків з М. Грушевським, з яким Пархоменко листувався²⁷, а в справі-формулярі НКВД на Грушевського В. Пархоменка навіть названо одним із “своїх людей” академіка, яких той має в різних наукових центрах України²⁸. В. Пархоменко був одним з небагатьох авторів ювілейного збірника на пошану М. Грушевського, хто мав добрі стосунки з С. Єфремовим²⁹, брат якого – Петро, також працював у Дніпропетровському ІНО – професором української філології³⁰.

У 1928 р. В. Пархоменко стає членом Комісії Старої історії України УАН й на першому її засіданні виступає з доповіддю “Русь і печеніги”, яка викликала жваве обговорення³¹. У вченого виникає надія на повернення до Києва, оскільки умови праці в Дніпропетровську погіршуються, що було пов'язано з неухильним наступом влади на вільну наукову думку і ототожненням дослідницької безсторонності з ідеологічною ворожістю.

У 1928 р. безпартійного В. Пархоменка обирають делегатом від Дніпропетровського ІНО на першу всесоюзну конференцію істориків-марксистів у Москві. Але, йому, як і делегатові від Одеського ІНО М. Слабченкові, мандатна комісія в Москві повноваження делегата замінила на гостьовий квиток, мотивуючи це тим, що “ці товариші... не мають підстав бути на конференції... через відсутність у них достатнього стосунку до марксизму”³². У жовтні

1928 р. з'являється доповідна записка ГПУ про політичний стан Дніпропетровського округу, де наведено зміст розмови Д. Яворницького з В. Пархоменком та викладачем Євреїновим, у якій Дмитро Іванович буцімто твердив, що “не довго залишилося панувати Радянській владі”³³. А в листі до Д. Яворницького від 6 серпня 1928 р. Пархоменко писав: “Ви мабуть чули, що я збирався залишити Катеринослав в зв'язку з тими неприємностями, які для мене там склалися, але ж з цього нічого не виходить”³⁴.

Як свідчить лист М. Слабченка до О. Оглоблина, ще в 1927 р. В. Пархоменко безуспішно намагався влаштуватися до Одеського ІНО³⁵; у квітні 1928 р. історик подає заяву на посаду до Візантологічної комісії, але полагодити справу переїзду до Києва не вдалося. 30 вересня 1929 р. Володимира Пархоменка заарештовано за обвинуваченням у причетності до “Спілки Визволення України” (СВУ). На першому допиті історик заявив: “У політичних організаціях я ніколи участі не брав, займаючись, головним чином, науковою діяльністю... У 1917–1918 роках зацікавився українським питанням, але стояв на ґрунті поміркованого його розв'язання, зовсім не приєднуючись до політичних угруповань... Звичайно, засвоєння марксистсько-ленінської ідеології йшло в мене поступово, але я гадаю, що зараз загалом я стою більш-менш міцно на радянському ґрунті”³⁶. Пархоменка звинуватили у розмовах на контрреволюційній темі, зв'язках з емігрантськими колами (на доказ чого наводили наукове листування з Д. Дорошенком), вербуванні нових членів СВУ. Історик не визнав своєї вини й просив зважати на свою хворобу та хворобу дружини, яка залишилася без нагляду. У листі до керівництва ГПУ Пархоменко писав: “Я глибоко вірю в радянський уряд, який не стане знищувати людину невинну, яка прагне віддати залишок своїх сил і знань чесному служінню радянській науці і Радянській Державі”³⁷.

²⁶ ІР НБУ. – Ф.1. – Од.зб. 46092. – Арк.1.

²⁷ ЦДДАУК. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.680. – Арк.1–3.

²⁸ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С.34–35.

²⁹ У “Щоденнику” С. Єфремов кількаразово згадує про листування з В. Пархоменком: Єфремов С. Щоденники. 1923–1929. – К., 1997. – С.72, 233, 266, 279, 394.

³⁰ Див.: Чабан М.П. Петро Єфремов // Слово і час. – 1993. – № 10. – С.36–43.

³¹ Юркевич В. Перше засідання Комісії Старої Історії України // Україна. – 1928. – № 2. – С.181.

³² Цит. за: Удод О.А. “Розповідають чудеса про московський з'їзд марксистів – істориків...” // Грані. Дніпропетровськ – 1999. – № 2. – С.16.

³³ Державний архів Дніпропетровської обл. – Ф.1393а. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.310. До наукового обігу цей документ введено в публ.: Шпекторенко І. Доповідна записка ГПУ про Яворницького // Вільна думка. Дніпропетровськ – 1992. – № 2.

³⁴ Епістолярна спадщина акад. Д.І.Яворницького... – С.421.

³⁵ Кіржаєв С. З листів Михайла Слабченка до Олександра Оглоблина // Український Історик. – 2000. – № 1–3. – С.302–303.

³⁶ Цит. за: Повернення з небуття: Док. і мат. – Дніпропетровськ, 1995. – С.14.

³⁷ Там само. – С.17–18.

Рішенням Судової Трійки при колегії ГПУ УРСР від 28 січня 1930 р. В. Пархоменка засудили до 10 років концтаборів. Покарання історик відбував у Карелії й завдяки клопотанням сестри у 1933 р. його достроково звільнили як інваліда. Після лікування в Сочі історик переїздить до Ленінграду.

4. Ленінградський період (кінець 1930-х – 1942)

З Петербургом у В. Пархоменка були давні зв'язки, там жили його заочні вчителі й кореспонденти – О. Шахматов, С. Платонов; туди його запрошували на роботу ще у 1921 р.; там у 1924 р. було видано його монографію. Після звільнення історик працює в Ленінградській філії Академії Наук СРСР. Протягом 1937–1941 рр. вчений опублікував 11 матеріалів, переважно, критичних рецензій на роботи з питань давньоруської історії.

В. Пархоменко залишається науковим “опозиціонером”, на сторінках столичної періодики (“Историк-марксист”, “Вестник древней истории”, “Исторический журнал”) полемізує з домінуючими концепціями Б. Грекова, В. Мавродіна (зокрема, тезою про феодальний характер Давньоруської держави IX–X ст.). Слід пам'ятати, що порівняно з 1920-тими рр., коли існував методологічний плюралізм, жвавий інтерес викликали неокантіанство, психоаналітичні фрейдистські інтерпретації, соціологічні методики М. Вебера, з 1930 р. статусу незаперечних методологічних дороговказів набувають роботи К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, а, власне, їхня догматична сталінська інтерпретація, а з 1934 р. до сонму “класиків” долучається і сам Й. Сталін. За умов неминучої самоцензури, публікації В. Пархоменка таки зберігають науковий характер, вчений не переступає межі, що відокремлює дослідження від пропаганди.

В останній прижиттєвій публікації, присвяченій добі князя Володимира, В. Пархоменко у звичному для себе не знищеному репресіями стилі інтуїтивних гіпотез висуває припущення про тьмутароканське походження Володимира, хрещення Русі з Дунайської Болгарії, зазначаючи, що “за сучасного стану нашої науки вирішувати ці питання передчасно – це справа майбутнього”³⁸.

³⁸ Пархоменко В. Характер и значение эпохи Владимира, принявшего христианство // Уч. Записки Ленинградского Гос. Ун-та. – №73. – Серия исторических наук. – 1941. – Вып.8. – С.208, 211.

Помер історик під час облоги Ленінграду у 1942 р. А 31 жовтня 1943 р. з'являється меморандум до наркома держбезпеки УРСР, підписаний помічником першого секретаря ЦК КП(б)У Хрущова П. М. Гапочкою, в якому перелічуються 48 діячів науки і культури, стосовно яких поставлене питання: “чи є можливість притягти їх до роботи в тому або іншому науковому чи мистецькому закладі УРСР”³⁹. Серед них помічник Хрущова згадує і Володимира Пархоменка.

³⁹ Цит. за: Коваль М.В., Рубльов О.С. Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936–1956) // УДК. – 1996. – № 6. – С.67.

ГІПОТЕЗА ПОХОДЖЕННЯ РУСИ В. ПАРХОМЕНКА ТА ЇЇ МІСЦЕ В ІСТОРІОГРАФІЇ

Проблема витоків Русі, як і генези кожної держави й етносу, з часу початку його дослідження опинилося на вістрі наукових і політичних суперечок. У дисертації Г.З. Баєра "De varagis" ["Про варягів", 1720-ті] та промові Г. Ф. Міллера "Origines gentis et nominis Russorum" ["Походження народу і імені російського", 1749] було вперше викладено норманську теорію. Сумнівно йдучи за текстом літопису, ці вчені ототожнили варягів зі скандинавами, а останніх, у свою чергу, з Руссю. Можна погодитися з В. Ключевським, що ці перші норманістські роботи надали небезпечного філологічного спрямування суперечці й необережними висловами зачепили національні почуття "нащадків літописних слов'ян"¹. У рапорті на ім'я імператриці Єлизавети з приводу доповіді Міллера, М. Ломоносов недвозначно запитував, чи не буде визнання скандинавського походження назви "Русь" і перших її князів "негожим" для "слави російського народу"². Дещо пізніше, не без допомоги влади, думка Ломоносова взяла гору, що значною мірою було пов'язано із пам'яттю про війну зі шведами, завершену щойно у 1743 р.³

Проте, у наукових колах норманізм здобув значну підтримку, особливо, після появи дослідження А. Л. Шлецера "Нестор"⁴ (1800–1809), де автор вперше запропонував критичний аналіз літописних повідомлень.

¹ Ключевский В.О. наброски по варяжскому вопросу // Сочинения. – М., 1989. – Т.7. – С.147–148.

² Див.: Рубинштейн Н.Л. Русская историография. – М., 1941. – С.91.

³ Пор. із оцінкою поглядів Г.Баєра вже радянським дослідником як "ідейного реваншу за Полтаву": Аллатов М.А. Варяжский вопрос в русской дореволюционной историографии // ВИ. – 1982. – № 5. – С.33–34.

⁴ Назвою свого твору А.Шлецер значно посприяв утвердженню образу Нестора-літописця, який, на думку деяких істориків є витвором лаврських книжників XVII ст. Докл.див.: Korduba M. Rozwój i obecny stan badań nad latopisami staroruskimi // Balticoslavica. – Wilno, 1936. – Т.2. – С.160–203.; Толочко О. "Нестор-літописець": біля джерел однієї історіографічної традиції // Київська старовина. – 1996. – № 4-5. – С.11–34.

Що ж до антинорманізму⁵, то він живився переважно слов'яно-фільськими симпатіями й не виходив за межі запропонованої норманістами методики – зосередженості на проблемі етнічної належності варягів і генези слова "Русь".

На початку XIX ст. з'являються критичні дослідження Г. Еверса⁶ (найвідоміше з них – "Kritische Vorarbeiten zur Geschichte der Russen" ["Критичні зауваги до історії Русів", 1814], у яких вперше постає питання Чорноморської (Приазовської) Русі, яке пізніше розвинув В. Пархоменко. Рисою робіт Еверса, властивою і більшості розвідок наступних антинорманістів, є невідповідність фахового рівня критичного розгляду аргументів норманістів і позитивної частини (не на користь останньої). Саму ж тезу про Приазовську Русь сприйняли неоднозначно. Професор-славист, який приїхав з України працювати у Московському університеті, О. М. Бодяняський цю ідею гаряче підтримав й пророкував їй "міцне повсюдне панування"⁷. Натомість, етнограф і літературний критик М. І. Надеждін назвав її "єресю нечуваного безглуздя"⁸ а найхарактернішим був відгук М. М. Карамзіна, званого прихильника норманізму: "Він (Еверс – А.П.) пише розумно, приємно; читаємо його із справжнім задоволенням й хвалимо широ, але не можемо погодитись з тим, щоб Варяги були Хозарами!"⁹.

У 1840-ві рр., після робіт М. Погодіна "О происхождении Руси" [1825] і А. Куніка "Berufung der Schwedischen Rodsen durch Finnen und Slawen" ["Закликання шведських дружин фінами і слов'янами", 1844–1845] норманське питання вважали "остаточно" вирішеним¹⁰.

⁵ О. Домбровський слушно звернув увагу на надто загальний характер терміну "антинорманізм", який охоплює не лише речників теорії автохтонної влади, але й інших концепцій, приміром, хозарської. Див.: Домбровський О. Студії з ранньої історії України. – Львів-Нью-Йорк, 1998. – С.121.

⁶ Докл. про роботи Г.Еверса див.: Шевцов В.И. Происхождение русской государственности в сочинениях Г.Эверса // Вопросы историографии и источниковедения всеобщей истории. – Днепропетровск, 1970.; Scholz V. Gustav Ewers und seine Stellung im Normanneistreit // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – Bd.40. – 1992. – Heft 4. – С.530–541.

⁷ Цит.за: Шевцов В.И. Дворянско-буржуазная историография 20-40-х годов XIX в. о Густаве Эверсе // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1972. – С.86.

⁸ Там само. – С.90.

⁹ Карамзин Н.М. История государства Российского. – М., 1989. – Т.1. – С.320.

¹⁰ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1991. – Т. 1. – С.605.

Проте, незабаром його піддали сумнівам С. Геденов ("Отрывки о варяжском вопросе" [1862–63]), Д. Іловайський ("Разысканія о начале Руси" [1876]), спільною рисою праць яких є, помітна ще в Еверса, перевага фахового рівня критики над спробами конструювання власних концепцій. Відверто фантастичними й непереконливими етимологічними вправами антинорманісти лише зміцнювали авторитет норманізму. До того ж, захисники обох підходів не сприйняли належним чином застереження В. О. Ключевського: "національності й державний лад зав'язуються не від етнографічного складу крові того чи іншого князя й не від того, на балтійському чи азовському узбережжі пролунала вперше відома племінна назва"¹¹. Історик звертав увагу на хибність самої постановки питання й уявлення, ніби в проблемі походження імені "Русь" і перших князів захований ключ до пояснення етнодержавотворчих процесів.

На зламі XIX і XX ст. вже вкотре здавалося, що норманізм (особливо, після праць В. Томсена) остаточно переміг, хоча, не заперечуючи його, виринула й теза про Приазовську Русь.¹²

Якісно новий етап вивчення літописання започаткували дослідження О. О. Шахматова, в яких вперше була здійснена високофахова текстологічна критика літописів на підставі аналізу внутрішньої еволюції тексту в найменших деталях. Залишаючись прихильником норманізму, О. Шахматов піддав сумніву багато літописних свідчень, що беззаперечно приймалися на віру, зокрема, доводив пізнє внесення до літопису легенди про покликання варягів¹³. Джерелознавча методика Шахматова й, особливо, скептицизм стосовно літописних повідомлень, мали великий вплив на наукову творчість молодих дослідників ранньої історії Русі В. Пархоменка і М. Присьолкова. Проте, як зазначив І. Данилевський, вада підходу О. Шахматова полягала в тому, що критичний аналіз джерела зводився до вивчення історії його тексту, тоді як поза межами уваги залишалися історія значень і смислів, системи образів, що побутували за часів створення літопису¹⁴. Наслідком цього було буквальне повторення

літописних свідчень, а, якщо вони суперечили певній концепції, їх відкидали або інтерпретували наново, але винятково на верхньому, буквальному шарі змісту. Проблеми семантики лексем, психологічних механізмів творення тексту, біблійних алюзій були ще невідомими. Це повною мірою стосується і розвідок В. Пархоменка, на формування якого як історика найбільший вплив мав саме А. Шахматов. До цього слід додати, що дружні особисті стосунки, пієтет молодого Пархоменка до видатного російського філолога не ставали на заваді принциповим дискусіям і дослідницьким суперечкам.

* * *

Відштовхуючись від досліджень О. Шахматова, В. Пархоменко приступив до вивчення проблем походження Русі. Першими підсумками його досліджень стала монографія "Начало христианства на Руси" та низка публікацій на сторінках "Известий Отделения Русского Языка и Словесности" Російської Академії наук. Як і свій вчитель, Пархоменко висував багато гіпотез, які згодом доопрацьовував або відкидав. У завершеному вигляді своє дослідження походження Русі історик запропонував у книзі "У истоков русской государственности" (1924).

Перш ніж перейти до викладу думок Пархоменка, слід схарактеризувати джерельну базу його праці та методику її опрацювання дослідником. Основним джерелом є літописи, ставлення до яких В. Пархоменко декларував як дуже критичне: "Щоби збудувати нову історію України, потрібно зруйнувати старий історичний консерватизм, що сліпо довіряв літописам, і за допомогою робочих гіпотез йти до складання певнішої, вірнішої історії"¹⁵. Проте, цієї настанови дослідник дотримувався вибірково, подеколи обгрунтовуючи свою думку лише тим, що вона знаходить "пряме" підтвердження в літописі¹⁶.

Окрім літописів, В. Пархоменко використовував іноземні писемні джерела: твори Константина Багрянородного, арабських авторів (не вдаючись до аналізу їхньої внутрішньої природи); дані археології, лінгвістики, етнографії. Оскільки у перелічених

¹¹ Ключевский В. О. наброски по варяжскому вопросу... – С. 138.

¹² Ефименко А. Я. История украинского народа [1-е вид. – СПб, 1906]. – К., 1990. – С. 30.; Багалей Д. И. Русская история. – М., 1914. – Т. 1. – С. 174–178.

¹³ Див.: Шахматов А. А. Сказание о призвании варягов. – СПб, 1904.

¹⁴ Данилевский И. Н., Кабанов В. В., Медушевская О. М., Румянцев М. Ф. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории. – М., 1998. – С. 178.

¹⁵ Пархоменко В. Початок історично-державного життя на Україні. – К., 1925. – С. 4.

¹⁶ Там само. – С. 15 та ін.

дисциплінах вчений не був фахівцем, їхні висновки залучалися переважно на підтвердження тих чи інших тез історика.

За слушним спостереженням В. М. Бейліса, як і більшість дослідників ранньої історії Русі 1920-30-х рр., В. Пархоменко використав свою неабияку фахову підготовку і історіографічну ерудицію для вирішення проблем, що були предметом дискусії, пропонуючи гіпотези, засновані на поодиноких згадках джерел і інтуїтивно-логічних побудовах¹⁷. Відповідно серед методів дослідження історик віддавав перевагу реконструктивно-логічному.

Розвиваючи ідею Г. Еверса про Приазовську Русь, В. Пархоменко приймає її за батьківщину полян. Аргументами на користь приазовського походження цього племені дослідник вважає: 1) існування тмутороканського князівства, яке не могло бути київським витвором; 2) походи Русі на Чорне і Каспійське моря у IX–X ст. були можливими лише з Приазов'я; 3) племінна назва полян і титулатура князів як “каганів” свідчить про їхнє степове походження і контакти з Хозарією; 4) на азовську батьківщину вказує фізичний тип полянських князів, зокрема, опис зовнішності князя Святослава у Лева Диякона.

Переселення полян на чолі з Ігорем до Подніпров'я В. Пархоменко пов'язує із рухом болгарів у 950-ті роки та кризою Хозарської держави. Відповідно, літописному оповіданню про Рюрика, Аскольда й Дира він відмовляє в історичній вірогідності, а Олега пропонує розглядати як правителя Приазовської Русі. З часу утворення Ігорем київського осередку, згідно гіпотези В. Пархоменка, відбувається розпад племінних груп¹⁸ на відомі з літописного тексту “племена” й перенесення торговельних шляхів з Волги на Дніпро. Також історик закликає не перебільшувати ступеня розвитку ані шляху “з варяг у греки”, ані самої руської державності X–XII ст.: “вплив Києва не пішов далі і глибше торговельно-водних шляхів, не заторкнув глибин народного життя, й інтернаціональне місто,

не створивши великої держави, впало, як тільки загальна ситуація підірвала значення шляху, що вигодував його”¹⁹.

У одній із статей В. Пархоменко розвинув тезу про хозарський чинник, інтерпретуючи ранню історію Русі як боротьбу за вплив хозарського і варязько-візантійського капіталів. Зокрема, перемога 1016 р. варягів на чолі з Ярославом над військом Святополка і печенігів, на думку вченого, сприяла розвитку варязько-грецького торговельного шляху та зростанню впливу візантійського капіталу на Русі, що не могло не непокоїти хозарів. Як відповідь на це В. Пархоменко розглядає рух у 1023–1024 рр. Мстислава Тмутороканського з хозарами та касогами до Дніпра, який спричинив поділ Русі і забезпечив панування хозарського капіталу на лівому боці Дніпра – у Чернігівській державі Мстислава²⁰. Історик гадає, що повне зруйнування Хозарської держави курдом Фадлуком у 1030-х рр. “звільнило капітали хозарського торговельного світу і вимагало для їх використання іншого місця”. Таким місцем і стала Русь, яка, “як держава, виявилась певною мірою модифікацією і наступницею Хозарської держави”²¹.

У роботі “Початок історично-державного життя на Україні” (1925) В. Пархоменко поставив собі за мету “відокремити з самого початку історію України від історичного життя решти Східнього Словянства”. Відповідно до вищевикладених думок історика, до староукраїнських племен він зараховує деревлян, уличів і тиверців – мирні хліборобські спільноти, яким протиставляє степових, воєвничих і мішаних етнічно полян²².

У 1920–30-ті роки в дослідженнях В. Пархоменка звичайними стають поклики на публікації академіка М. Я. Марра – дослідника кавказьких мов, який запропонував “вчення” про мову як надбудову над економічним базисом, соціально-економічну обумовленість мовних явищ, класовість мови, завдяки чому у 1920–40-ві рр. він перетворюється на незаперечний “марксистський” авторитет у

¹⁷ З листа В. М. Бейліса до автора від 4 червня 1999 р.

¹⁸ В. Пархоменко вважав, що слов'янські племена історично поділялися на три групи: північно-західну (словени, кривичі), південно-західну (древляни, уличі, тиверці, лендзяни) і південно-східну (поляни, сіверяни, вятчичі, радимичі). Цей дуже istotний для гіпотези історика поділ він обґрунтовував окремими літописними статтями, повідомленнями арабів про три центри Русі, твердженнями археологів (О. Спіцил), антропологів (Ю. Талько-Гринцевич), філологів (О. Шахматов).

¹⁹ Пархоменко В. У истоков русской государственности. – Ленинград, 1924. – С.113.

²⁰ Пархоменко В. Киевская Русь и Хазария // Slavia. – 1927. – Sešit 2–3. – С.382–383.

²¹ Там само. С.383–384. Тезу про Хозарію як “попередницю Київської Русі” поділяв А. Кримський. Див.: Кримський А. Хозарська держава-попередниця Київської Русі // Віче. 1992. – Липень. – С.93–113.

²² Пархоменко В. Початок історично-державного ... – С.17–21.

мовознавстві. Відкидаючи індоєвропеїзм, чинником утворення нових мов Марр вважав не розпад давньої спільноти, а винятково мовне схрещування, злиття мов. Вдаючись до довільних паралелей він виводив російську мову від скіфської, "Русь" від етрусків тощо, а в роботах прихильників поглядів Марра доходило до тверджень про кімерійців як "яфетичного предка східних слов'ян" (С. Биковський) або висновків про протослов'янський характер трипільської культури (А. Удальцов)²³. Відверто фантастичні ідеї Марра слід розглядати в контексті духовної атмосфери часу їх оприлюднення. А середина 1920-тих рр. – це час запального руйнування традиції загалом й "буржуазної" академічності зокрема, і, водночас, доба самоствердження радянської системи, грандіозних мистецьких проєктів Ель Лисицького, В. Татліна, експериментування в літературі тощо.

Осторонь цього процесу не лишилася й наука. В. Пархоменка, як дослідника, що дуже уважно стежив за новою літературою й був схильним до сприйняття нових, сміливих ідей, не могли не зацікавити роботи М. Марра. При цьому, увагу історика привернули не соціологізовані побудови, а лише декілька тез, що перегуквалися з його власними висновками. Не маючи спеціальної лінгвістичної підготовки, В. Пархоменко не спромігся розгледіти їхньої нефаховості.

Сприймавши тезу М. Марра про контакти предків слов'ян з хозарами ще у VII ст., історик зазначав, що ця думка "лише стверджує ґрунт деяких історичних міркувань, що в останні часи у нас постає" ²⁴, а фантазії Марра про назву "Русь" як наслідок перебування на слов'янських землях яфетидів-етрусків В. Пархоменко трактував як "знищення ґрунту для норманської теорії" ²⁵.

²³ Советская историография Киевской Руси. – Л., 1978. С.15, 25. Пор.: Серєда В. Яфетична теорія Н.Я.Марра й мовознавство // Східний світ. – 1928. – № 5. – С.211–215.

²⁴ Пархоменко В. [Рец.на]: Тексты и разыскания по кавказской филологии. Т.1 // Червоний шлях. – 1926. – № 5-6. – С.256.

²⁵ Пархоменко В. [Рец.на]: Марр Н. Из переживаний доисторического населения Европы // – Червоний шлях. – 1926. – № 5-6. – С.259–260. Цікаво, що М.Марр також звернув увагу на публікації В. Пархоменка. Див.: Марр Н.Я. Избранные работы. – М.–Л., 1935. – Т. 5. – С.334.

На відміну від щирого захоплення ідеями М. Марра (до речі, властивого багатьом непересічним історикам того часу²⁶), ставлення В. Пархоменка до марксизму-ленінізму, який дедалі більше опановував історичні дослідження, було компромісовим й не йшло далі поодиноких покликів на "класиків". Ці посилання з'являються у публікаціях В. Пархоменка вже 1930-тих рр., хоча зміст тогочасних статей історика є опозиційним до визнаних тоді офіційними інтерпретацій Б. Грекова, В. Мавродіна та ін.

Характеризуючи компроміс вченого із системою, слід зауважити, що В. Пархоменко, порівняно із своїми колегами, які вивчали нову й новітню історію, мав більші можливості для маневру, оскільки ідеологізація історії посувалася з хронологічно ближчих до 1917 р. періодів вглиб віків. Наприкінці 1920-х і на початку 1930-х років ще виходили друком роботи, написані з норманістських позицій²⁷. На окрему згадку заслуговує книжка П. Смирнова "Волзький шлях і стародавні Руси" (1928), в якій автор стверджував існування Руського каганату норманів між Камською Булгарією та областю слов'янської колонізації²⁸. Водночас, обережно висловлені Б. Грековим тези про генезу руської держави як результат соціально-економічного розвитку слов'янських племен та феодалний характер Давньої Русі початково були сприйняті багатьма вченими стримано і критично²⁹.

* * *

Стисло виклавши підставові висновки В. Пархоменка, варто приділити увагу сприйняттю його досліджень сучасниками та історіографічною традицією.

²⁶ Див., напр.: Priesniakow A. Z najnowszej historiografii rosyjskiej // Kwartalnik Historyczny. – 1924. – Zes.1–2. – S.266.

²⁷ Готье Ю. Железный век в Восточной Европе. – М., 1930.; Пресняков А.Е. Лекции по русской истории. – Т.1. – Киевская Русь. – М., 1938.; Бахрушин С. "Держава Рюриквичей" // ВДИ. – 1938. № 2. – С.88–98.

²⁸ Критичний розгляд аргументів П.Смирнова подано у публ.: Кордуба М. Найновіші теорії про початки Русі // ЛНВ. – 1929. – № 2. – С.1095.; Пархоменко В. [Рец.на]: Смирнов П. Волзький шлях... // Україна. – 1929. – Січень-лютий. – С.94–95.

²⁹ Див.: Свердлов М.Б. Общественный строй Древней Руси в русской исторической науке XVIII–XX вв. – Санкт-Петербург, 1996. – С.212–219.

Як вже зазначалося, вихід “Начала християнства Русі” (1913) привернув увагу наукової спільноти, й книжка В. Пархоменка стала об’єктом прискіпливого критичного рецензування. Найгострішим був виступ молодого історика М. Присьолкова, який відзначив доволіне тлумачення Пархоменком джерел та підлаштування літописного тексту під задуману побудову, відмовляв в історичній вірогідності тези про Приазовську Русь й відзначав негативний вплив провінційних умов на створення книги. На думку рецензента, “хоча загальна оцінка книжки, як внеску в науку, навряд чи може бути позитивною, факт її появи треба вітати в тому сенсі, що вона свідчить про велику працездатність автора, його наполегливу, невтомну думку, яка за наявності постійного наукового спілкування... звичайно, дала б досконаліший з погляду не лише вченості, а й науковості результат”³⁰.

Зваженою і ґрунтовнішою є рецензія О. Шахматова, який, відзначаючи “критичний хист автора”, вдумливість і оригінальність його дослідження, принципово дорікав В. Пархоменкові “недостатньо критичне ставлення до джерел”, необережне затушення даних дисциплін, у яких той не має спеціальних знань³¹. О. Шахматов застерігав від “надто широких узагальнень і надто складних гіпотез”, наголошуючи: “Шлях до узагальнення має прокладати, насамперед, критичне вивчення джерел”³². Оцінюючи роботу загалом, рецензент виправдовує сміливість В. Пархоменка, наголошує на наукову цінність його праці, хоча й застерігає від повторення відзначених недоліків.

М. Грушевський звернув увагу на знання В. Пархоменком новітньої літератури, відзначив низку цікавих здогадів історика й, водночас, нерідко неуважне доведення своїх тез. Основною ідеєю книжки рецензент вважає тезу про “глибоку відчуженість Київської Русі від Новгородської півночі”, а загалом характеризує працю таким чином: “Скромна робота провінційного “преподавателя

истории русской церкви” з усіма прикметами не виробленої ще методично руки то тут, то там проривається безсумнівними іскрами таланта історика-дослідника”, додаючи, що заняття автора “варті всякого спочуття і заохоти”³³.

Попри те, що кожному з розглянутих рецензій написав самотутній історик, вони мають чимало спільних рис. Це – підкреслення історіографічної ерудиції В. Пархоменка, сміливості й оригінальності його висновків і гострі критичні зауваження стосовно джерелознавчої методики автора, пом’якшені хіба що посиланнями на провінційні умови написання праці.

Наступна книжка історика “У истоков русской государственности” (1924) вийшла друком за часів поступової ідеологізації наукового пізнання, відчутного падіння інтересу до давньої історії, що спричинило відсутність рецензій на неї в російській та українській періодиці. Натомість, на сторінках празького часопису “Slavia” із невеликою рецензією на роботу В. Пархоменка виступив Любор Нідерле. Зазначивши, що попри можливі незгоди із гіпотезами В. Пархоменка, його книга є “спробою поважного нового висвітлення початків Русі”, рецензент не погодився з думкою про слов’янський характер Русі, надалі тримаючись тези про Русь як чужий північний елемент, виправи якого сягали Азовського моря³⁴.

Твердження ж Л. Нідерле, що книга В. Пархоменка “провокує велике і виправдане зацікавлення”, найкраще підтвердила полеміка навколо його гіпотез у західноукраїнській історіографії 1920–30-х років. Її започаткував Іван Кривецький невеличкою рецензією в газеті “Нова Зоря”³⁵. Характеризуючи В. Пархоменка як “поважного вченого”, теорії якого “не можна не признати наукового характеру і цікавості”, І. Кривецький, дещо політизуючи виклад, так визначив сутність цієї теорії: 1) суто українське населення – це населення теперішніх Волині і Галичини, яке раніше мешкало над Дніпром; 2) предки нинішнього населення Наддніпрянщини прийшли з Приазов’я та належать до однієї групи з предками

³⁰ Приселков М. [Рец. на]: Пархоменко В. Начало христианства... // ИОРЯС. – Т. XIX. – 1914. – Кн. 1. – С. 369. Відповідаючи рецензентові, В. Пархоменко зазначив, що М. Присьолков “нічого мені не довів і ні в чому мене не переконав”: Пархоменко В. Ответ на рецензию г. Приселкова // ИОРЯС. – Т. XIX. – 1914. – Кн. 4. – С. 258.

³¹ Шахматов А. [Рец. на]: Пархоменко В. Начало христианства... // ЖМНП. – 1914. – Ч. 11. – С. 340.

³² Там само. – С. 352.

³³ Грушевський М. [Рец. на]: Пархоменко В. Начало христианства... // Україна. – 1914. – № 1. – С. 115.

³⁴ Niederle L. [R. na]: Пархоменко В. У истоков русской государственности // Slavia. – 1925. – Sešit 2. – S. 382–383.

³⁵ Кривецький І. “Откуда есть пошла русская земля”? Нова теорія // Нова Зоря. – 1928. – Ч. 27–28. – С. 8.

росіян³⁶. На завершення рецензент запросив інших істориків звернути увагу на цю розвідку.

Першим відгукнувся Степан Томашівський, якому вже доводилося рецензувати праці В. Пархоменка, а саме статтю “В какой мере было тенденциозно не сохранившееся “Житие Антония Печерского”, що була опублікована ще в 1914 р.³⁷. С. Томашівський визнав слушність аргументації В. Пархоменка й окреслив його підхід до “Житія” як єдино можливий спосіб інтерпретації пам’ятки”³⁸.

Працям В. Пархоменка з питань походження Русі Томашівський присвятив розлогу польськомовну статтю. Докладно виклавши історіографію питання, висновки В. Пархоменка та його аргументацію, Томашівський піддає її суворій критиці, захищаючи літописний норманізм³⁹. Визнавши “старанність конструювання і всебічність мотивації” гіпотези Пархоменка, не відмовляючи їй у цікавості викладу, рецензент рішуче не погоджується з висновками історика, навіть дорікає йому за переважно російськомовні публікації⁴⁰ (що не відповідає дійсності).

С. Томашівський слушно критикує В. Пархоменка за довільність тлумачення літопису; побудову цілих розділів з мозаїчного цитування різних авторів без, власне, інтепретації джерел; декоративну роль даних археології, лінгвістики, з яких автор вибирає лише те, що узгоджується з його концепцією. Але найсерйознішим видається закид рецензента, що думка про південно-східну групу, до якої належали поляни, сіверяни і радимичі, “відроджує забуту вже теорію М. Погодіна про великоруське населення Києва у домонгольську добу”⁴¹. Вважаючи гіпотезу В. Пархоменка “шкідливою” для розвитку історичної науки, Томашівський характеризує її як “останнє зусилля антинорманізму... розв’язати питання початків Русі”, що свідчить про “остаточне банкрутство його провідної ідеї”⁴².

³⁶ Там само.

³⁷ ИОРЯС. – Т. XIX. – 1914. – Кн. 1. – С. 237–241.

³⁸ Tomaszewski S. [R.na]; Parchomenko W. W kojoj mere... // Kwartalnik Historyczny. – 1927. – S. 315.

³⁹ Tomaszewski S. Nowa teoria o początkach Rusi // Kwartalnik Historyczny. – 1929. – Zes. 1. – S. 281–324.

⁴⁰ Ibid. – S. 301.

⁴¹ Ibid. – S. 310.

⁴² Ibid. – S. 323.

Наступним слово в обговоренні взяв Мирон Кордуба, який свою статтю про найновіші теорії початків Русі опублікував українською, французькою і польською мовами⁴³. На відміну від експресивної публікації С. Томашівського, стаття М. Кордуби пропонує вдумливий аналіз питання. Зауваживши, що “проф. Пархоменкови не можна закинути браку смливості у змаганні до відтворення найдавнішої історії східного Словянства”, рецензент додає: “на жаль, чимало з його тез мусять з боку позитивної науки зустрітися зі сумнівами та поважними застереженнями”⁴⁴. Ці застереження стосуються довільності групування В. Пархоменком літописних племен, надмірної довіри до антропологічних праць Ю. Талько-Гриневича, слабкої обґрунтованості головної тези про походження полян з Приазов’я.

Вважаючи позитивним результатом праці В. Пархоменка ретельне зібрання доказів існування Приазовської Русі (яку сам рецензент не вважає полянською), М. Кордуба слушно відзначає дослідницький максималізм вченого, який “старається за всяку ціну генезу Київської держави вивести з приазівської Русі”, що “примушує його ставити вже надто ризиковані тези”⁴⁵.

Згодом М. Кордуба повертається до розгляду праць В. Пархоменка. У неопублікованій рецензії-роздумі (1936 р.) з приводу висновків Пархоменка про занепад Київської держави, М. Кордуба узагальнює їх у трьох чинниках: переважанні родового права над централізацією, долученні до місцевого сепаратизму відцентрових змагань окремих князів, втраті дружиною чужинецького варязького характеру. Великий (на півтори сторінки) цитати з праці В. Пархоменка “У истоков русской государственности” передує висновок самого Кордуби: “Розпад Київської імперії – це перші прояви боротьби національностей із “інтернаціональною” державою; перша боротьба осілости із кочовим побутом. В тому цікавість і значення цього розпаду. Що побідить: централізація чи осілість? Це питання майбутности Сходу Європи й його національностей...”⁴⁶.

⁴³ Кордуба М. Найновіші теорії про початки Русі // ЛНВ. – 1929. – № 12. – С. 1082–1096.; Korduba M. Les théories les plus récentes sur les origines de la Ruthénie // Le Monde Slave. – 1931. – № 8. – P. 213–235. ; Korduba M. Najnowsze teorje o początkach Rusi // Przegląd Historyczny. – 1932. – № 1. – S. 58–74.

⁴⁴ Кордуба М. Найновіші теорії... – С. 1085.

⁴⁵ Там само. – С. 1087.

⁴⁶ ЦДДАУЛ. – Ф. 684. – Оп. 1. – Спр. 1694. – Арк. 10. Можливістю ознайомлення із цим джерелом автор завдячує допомозі Мирослави Дядюк.

Політичну актуалізацію висновку М. Кордуби варто розглядати в контексті полеміки навколо його статті про походження української нації⁴⁷, в якій вчений доводив, що вирішальним чинником цього процесу був відрив північно-західних руських територій від решти руських земель і об'єднання їх у Литовській державі. Ця дискусія набрала відчутного політичного присмаку⁴⁸, що, можливо, вплинуло на хід міркувань самого М. Кордуби.

У 1930 р. до дискусії приєднується Вячеслав Заїкин. У своїй ґрунтовній публікації⁴⁹ він висвітлює не тільки передісторію питання, а й наводить біографічні відомості про В. Пархоменка, прагне визначити історіографічні впливи на його праці. В. Заїкин виокремлює позитивні і довільні, безпідставні висновки В. Пархоменка та тези дослідника, які можна вважати доведеними.

До перших В. Заїкин зараховує: означення виразного поділу слов'ян на південних і північних; піднесення вагомості Волзького шляху; підкреслення ролі Приазовської Русі, рівнозначності культурних впливів (хозарських, закавказьких, західних), й, особливо, – висвітлення справи заснування західно-християнської єпархії за часів Ольги та питання про християнство за Ярополка⁵⁰. До речі, теза В. Пархоменка про прийняття Ярополком хрещення з Риму спричинилася до того, що Патріарх Йосиф Кардинал Сліпий згадав дослідника серед “відважних істориків виробленого імені... які признали історичну правду в нашу, Греко-Католицької Церкви, користь”⁵¹.

Довільними й безпідставними В. Заїкин вважає ототожнення Свенельда зі згаданим у Костянтина Багрянородного “Свенто-

⁴⁷ Кордуба М. Найважливіший момент в історії України // ЛНВ. – 1930. – № 6. – С.439–546.

⁴⁸ Критичний огляд дискусії див. у: Andrusjak M. [R.na]: Korduba M. Die Entstehung der Ukrainischen Nation // Kwartalnik Historyczny. – 1934. – Zes.1. – S.121–126. Пор.: Пріцак О. Мій шлях історика // Вісник АН України. – 1992. – № 3. – С.59.

⁴⁹ Заїкин В. Спір про початки Русі // Записки Чина св. Василя Великого. – Т.3. – 1930. – Вип.3–4. – С.591–614.

⁵⁰ Там само. С.605. Див.також: Заїкин В. Християнство на Україні за часів князя Ярополка I // Записки ЧСВВ. – Т.3. – 1928. – Вип.1–2. – С.1–39; Т.3. – Вип.3–4. – С.377–402.; Він же. Князь Ярополк I-ий // Нова Зоря. – 1928. – Ч.43. – С.2–4.; Він же. Початки християнства в Київській Русі-Україні // Нова Зоря. – 1928. – Ч.61. – С.5.

⁵¹ Див.: Купчинський О. Йосиф Сліпий про Берестейську унію та її роль в історії української церкви і народу // Київська Церква. – 2000. – № 1. – С.76.

славом”, “усиновлення” цим Свенельдом князя Мала, згодом про другу подорож Ольги до Константинополя. Водночас, доведеним, на його думку, можна вважати твердження, що початки держави на Русі-Україні не пов'язані з норманами, а є продовженням автохтонної культури⁵².

Загалом, за інтенсивністю згадок праць В. Пархоменка В. Заїкина можна назвати найбільшим популяризатором ідей вченого в Галичині. У одній з публікацій Заїкин називає В. Пархоменка “одним з найталановитіших істориків на Наддніпрянській Україні”⁵³. Водночас, вчений полемізував з окремими твердженнями В. Пархоменка, наприклад, тезою, що християнство не могло впливати на слов'ян своїми внутрішніми, а не суто зовнішніми вартостями, або неможливістю наближення Ігоря до християнства⁵⁴. Стверджуючи високий ступінь розвитку давньоруської культури і держави вже у Х ст. В. Заїкин вдавався до загалом невластивого його творчості прикрашання історичного процесу.

Таким чином, обговорення гіпотези В. Пархоменка західноукраїнськими істориками засвідчило чималу зацікавленість ідеями вченого в Галичині. До цього спричинився інтерес тогочасної історіографії до проблем українського націогенезу та ранньої історії української церкви – проблем, неминуче політизованих. Але, попри політичний присмак окремих тез рецензентів, головна увага зосереджувалася на характерові джерельної бази та її інтепретації вченим, історіографічним впливам на його побудови. Відзначалися сміливість наукових гіпотез та максималізм окремих висновків історика, сильно і слабо обґрунтовані аспекти його праць. Серед рецензій, що були розглянуті, ґрунтовністю аналізу і дослідницьким тактом відзначаються публікації М. Кордуби. Загалом, обговорення робіт В. Пархоменка засвідчило високу культуру дискусії в західноукраїнській історіографії 1920–30-х рр. До того ж, слід підкреслити, що жодного разу не заходила мова про підрадянські реалії написання праць В. Пархоменка, ці праці розглядалися як складова загальноукраїнського історіографічного процесу.

⁵² Заїкин В. Спір про початки ... – С.614.

⁵³ Заїкин В. З найдавнішої історії східних слов'ян // Стара Україна. – 1924. – № XI. – С.159.

⁵⁴ Zaikyn W. Chreścijaństwo w Europie Wschodniej w połowie X-go wieku // ЕАПШ. – Warszawa, 1926. – Т.1. – С.63.; 1927. – Т.2. – С.112–113.

Невідомо, чи знав затеклий полеміст В. Пархоменко про резонанс, що викликали його роботи в Західній Україні. Єдиним свідченням наукових контактів вченого з Галичиною є його лист до К. Студинського від 25 жовтня 1928 р., в якому, поруч із привітанням голови НТШ з ювілеєм, Пархоменко висловив сподівання, що цей ювілей “прислужиться до встановлення більш жвавих наукових стосунків між Україною Наддніпрянською й Наддністрянською”⁵⁵.

До речі, після виходу книжки “Початок історично-державного життя на Україні” (1925) в радянській періодиці таки з’являється одна описова рецензія на неї, що вийшла з-під пера харківського історика Івана Єрофіїва. Називаючи Пархоменка “досить вже відомим нині істориком”, І. Єрофіїв стисло виклав його висновки й зауважив, що “дані археології і тепер стверджують певність його поглядів щодо участі східних племен в складанні характеру перших кроків історії старої України”⁵⁶.

Попри відсутність ґрунтовних рецензій, можна припускати вплив праць В. Пархоменка на підрадянську українську історіографію. Зокрема, в “Нарисах історії України”, виданих у 1939 р., містилася позитивна оцінка хозарського впливу, а “найприйнятнішою” гіпотезою початків державності визнано думку про зустріч і злиття в Києві варязької (північної) і слов’янської (південної) Русі⁵⁷.

* * *

Із середини 1930-х років ідеологізація наукового пізнання сягає і давньоруської історії. Жорсткій критиці був підданий М. Покровський за “заперечення факту існування київської держави”, що “позбавляє нас потужної зброї в боротьбі з викривленнями минулого народів нашого Союзу”⁵⁸.

Загостреної політичної актуальності ця проблема (а, власне, ставлення до норманізму) набуває під час другої світової війни, стаючи пропагандистським знаряддям як нацизму, так і сталінізму.

⁵⁵ ЦДАУЛ. – Ф.362. – Оп.1. – Стр.25. – Арк.80.

⁵⁶ Єрофіїв І. [Рец.на]: Пархоменко В. Початок історично-державного життя на Україні // Червоний шлях. – 1926. – № 1. – С.270.

⁵⁷ Гуслистий К., Ястребов Ф. Нариси з історії України. Вип.1. Київська Русь і феодальні князівства XII-XIII ст. – К., 1939. – С.35, 52.

⁵⁸ Греков Б. Киевская Русь и проблема генезиса русского феодализма у М.Н. Покровского // Историк-марксист. – 1937. – № 5–6. – С.76.

У перші повоєнні роки теза про синхронність темпів розвитку Русі і Європи перетворюється на декларацію випередження Руссю своїх західних сусідів. Хоча подеколи й лунали критичні голоси щодо нової фальсифікації історії⁵⁹, твердження про культурну перевагу Русі над Західною Європою (яке було проєкцією в минуле тодішніх політичних гасел комуністичного проводу) таки утвердилася в історіографії⁶⁰.

І на заході, і в СРСР чималий розголос мала видана в 1946 р. Єльським університетом англomовна “Історія Росії” Георгія Вернадського. Історик-емігрант прийняв тезу В. Пархоменка про південне походження полян⁶¹, Тмуторокань як стару столицю першого Руського каганату⁶², пов’язував виникнення Києва з приходом хозарів. Проте, загальна гіпотеза походження Русі Г. Вернадського істотно відрізнялася від Пархоменкової. Він вирізняв дві сфери впливу: хозарсько-мадярську і варязьку, розташовував перший Руський каганат у Приазов’ї (перша половина VII ст.), але його засновниками вважав вікінгів, конунг яких Олег пізніше переніс центр держави до Києва. Радянські історики сприйняли книжку Г. Вернадського як “нове видання норманської теорії”⁶³, сутність якої полягає в “обов’язковому винаході для східних слов’ян яких-небудь панів”⁶⁴. На Заході ж вона посприяла ознайомленню наукової спільноти з працями В. Пархоменка, поклики на які стають звичними у фундаментальних дослідженнях давньоруської історії⁶⁵.

⁵⁹ Тихомиров М. [Рец.на]: Лихачев Д. Культура Русі епохи образования русского национального государства // ВИ. – 1947. – № 4. – С.119–122.

⁶⁰ Довженко В., Брайчевский М. О времени сложения феодализма в древней Руси // ВИ. – 1950. – № 8. – С.60–77.; Мавродин В.В. Начальный этап в истории русского народа и государства // Труды юбилейной научной сессии ЛГУ. – Ленинград, 1948. – С.80–104 та ін.

⁶¹ Vernadsky G. A History of Russia. – Vol.1. Ancient Russia. – New Haven, 1946. – P.313–314.

⁶² Ibid. – P.369.

⁶³ Толстов С. Древнейшая история СССР в освещении Г.Вернадского // ВИ. – 1946. – № 4. – С.123.

⁶⁴ Тихомиров М. Славяне в “Истории России” проф. Г.Вернадского // Там само. – С.126.

⁶⁵ Paszkiewicz H. The Origin of Russia. – New York, 1954 (польськомовне видання – Początki Rusi.-Kraków, 1996.); Podskalsky G. Christentum und Theologische Literatur in der Kiever Rus’ (988–1237). – Munich, 1982. (рос. переклад – Христианство и богословская литература в Киевской Руси. – СПб, 1996).

У 1949 р. з'являється чергове видання монографії Б. Грекова "Киевская Русь", в якій значну увагу приділено полеміці з окремими твердженнями В. Пархоменка. Стиль полеміки Грекова є академічним, з елементами іронії й лише поодинокими проявами ідеологічного пафосу. Визнаючи наукову продуктивність книжки "У истоков русской государственности", Греков критикує "нічим не виправданий скептицизм стосовно літопису", відстоює думку про міць держави Володимира Великого, додаючи, що "немає жодних підстав у цьому сумніватися"⁶⁶.

1950–1960-ті роки – це час, коли пропаганда, здавалося, остаточно взяла гору над наукою. Політизація питання витоків Русі сягнула рівня, коли підлягали замовчуванню скандинавські археологічні знахідки⁶⁷. Стверджуючи "мізерність" історичної ролі варягів на Русі, Б. Рибаків знайшов "антиварязьку тенденцію" навіть у легенді про смерть князя Олега, оскільки, мовляв, образ коня у фольклорі є настільки позитивним, що, коли вже смерть приречена від свого бойового коня, то князь насправді заслуговував на таку долю⁶⁸. Публікації Б. Рибаківа, попри чималий відсоток науково необґрунтованих фантазій автора, на кілька десятиліть стали для радянських істориків канонічними⁶⁹.

Незважаючи на розходження офіційної схеми з поглядами В. Пархоменка, посилення на його роботи прикрашали більшість монографічних досліджень радянських істориків, які зазвичай підкреслювали відсутність джерельних обґрунтувань основних тез історика⁷⁰.

⁶⁶ Греков Б.Д. Киевская Русь. – М., 1949. – С.274, 469.

⁶⁷ Авдусин Д.А. Современный антинорманизм // ВИ. – 1988. – № 7. – С.29.

⁶⁸ Рыбаков Б.А. Обзор общих явлений русской истории IX-середины XVIII века // ВИ. – 1962. – № 4. – С.38.

⁶⁹ Критика робіт Б.Рибаківа стала можливою вже у 1990-ті роки. Див.: Новосельцев А.П. "Мир истории" или миф истории? // ВИ. – 1993. – № 1. – С.23–31. Поруч із науковою критикою, у цій статті бачимо й політичний закид Б.Рибаківу у "сповзанні до концепції Грушевського" (С.30), що нібито виявилось у постулюванні ним південного (київського) походження Русі.

⁷⁰ Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений. – М., 1956. – С.84.; Брайчевский М.Ю. Походження Русі. – К., 1968. – С.160.; Сахаров А.Н. Дипломатия Святослава. – М., 1982. – С.222.; Рапов О.М. Русская церковь в IX-первой трети XII в. Принятие христианства. – М., 1988. – С.67, 203. Осібно стоїть жорстка критика ще передреволюційної праці В. Пархоменка І.У.Будовниці у книзі "Общественно-политическая мысль древней Руси" (М., 1960), що навіть привернуло увагу західного дослідника: Ostrowski D.

* * *

Українська закордонна історіографія приділяла гіпотезі В. Пархоменка й, ширше, проблемі походження Русі обмаль уваги. Протягом 1930-50-х рр., коли визначальний вплив мали роботи представників державницького напрямку⁷¹ – В. Липинського, Д. Дорошенка, С. Томашівського, домінував норманізм. Наголошуючи, що останній жодною мірою не принижує державницької гідності українців, Д. Дорошенко не погоджувався із "надмірним скептицизмом" В. Пархоменка стосовно літописних повідомлень⁷².

Починаючи з середини 1960-х рр., відбувається переоцінка наукової спадщини Михайла Грушевського, якому історики-державники дорікали недооцінювання української державницької традиції та прорахунки часів головування в Центральній Раді. Реабілітується й антинорманська автохтонна схема ранньоісторичного процесу, найґрунтовніше викладена в роботах Олександра Домбровського. На думку цього дослідника, "точкою наукового опертя в аспекті пра-русько-українського автохтонізму" є трипільська культура, із зникненням якої осіле землеробське населення лишилося на місці й надалі відоме як "анти" і "Київська Русь"⁷³.

Загалом, питання походження Русі лишалося на марґінесі уваги української закордонної історіографії. Як і радянські дослідники, діаспорні вчені не виходили поза межі традиційних норманістських суперечок. Гострота ж проблеми зводилася до з'ясування "національної належності" давньої Русі – української чи російської, чим об'єкт аналізу було істотно модернізовано.

Змінити ситуацію намагався Омелян Пріцак, який спочатку опублікував низку статей, а у 1981 р. видав перший том свого дослідження "The Origin of Rus'", в якому прагнув до висвітлення початків Русі в контексті світової історії, на основі цілісного аналізу

The Christianization of Rus' in Soviet Historiography: Attitudes and Interpretations (1920-1960) // HUS. – Vol.XI. – 1987. – № 3-4. – PP. 450-451.

⁷¹ Про коректність терміну "державницька" школа і її розмежування з "народницькою" див. у: Гирич І. "Народництво" та "державництво" в українській історіографії: проблема змістовного наповнення понять // Молода нація. – 2000. – № 4. – С.5–30.

⁷² Дорошенко Д. Нарис історії України. – К., 1992. – Т.1. – С.42.

⁷³ Домбровський О. Ранньоісторичні передумови становлення Київської Русі // Домбровський О. Студії з ранньої історії України. – Львів-Нью-Йорк, 1998. – С.119–150.

них відомих джерел і відмови від псевдопатріотичних містифікацій⁷⁴. Походження Русі вчений пов'язує із торговельним інтересом, потребою ісламської імперії Омейядів у рабах. Аби торгувати цим товаром, джерелом якого були "нічії землі" (терени сучасних України і Європейської Росії), виникають поліетнічні купецькі факторії. На основі такого багатомовного, об'єднаного економічним інтересом організму, з пристосуванням до його потреб політичної структури і харизми степових імперій, і було витворено християнську слов'яномовну високу культуру.

У критиці гіпотези О. Прицака об'єдналися закордонні і радянські вчені. Доречні зауваження щодо нехтування автором внутрішніх чинників розвитку слов'янських племен та даних археології, були поєднані із звинуваченнями Прицака у "суб'єктивній інтепретації джерел"⁷⁵, недбалому опрацюванні матеріалу⁷⁶, "особливо неплідному підході" до українського минулого⁷⁷, "повторенні теорій, що їх вже здано до архіву" та фантазуванні⁷⁸, й, врешті, у відродженні норманізму⁷⁹.

У 1982 р. О. Прицак видає нове дослідження, присвячене інтерпретації віднайденого Н. Голбом листа, написаного іудейською спільнотою Києва про одного з її членів, заарештованого за борги⁸⁰. Цей лист дослідник датував часами хозарського панування в Києві, вважаючи останній хозарським містом, що виникло не раніше першої половини IX ст. на західному кордоні Хозарії⁸¹. Для нашої теми істотною є теза Прицака про хозарське походження полян, яку він

⁷⁴ Прицак О. Походження Русі. Т.1. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських sag). – К., 1997. – С.25.

⁷⁵ Кудрякова Е.Б. Надуманная концепция происхождения Руси // ВИ. – 1978. – № 7. – С.83.

⁷⁶ Антонович М. З приводу статті О. Прицака "Походження Русі" // Український Історик. – 1975. – № 3-4. – С.83.

⁷⁷ Книш Ю. Таємниця початкової Русі в Києві // Збірник тисячоліття християнства в Україні. 988-1988. – Вінніпег, 1991. – С.19.

⁷⁸ Мельникова Е.А. Историзация мифа или мифологизация истории? По поводу книги О. Прицака "Происхождение Руси" // История СССР. – 1984. – № 4. – С.202-204.

⁷⁹ Домбровский О. Замітки до праці О. Прицака про "походження Русі" // Український Історик. – 1977. – № 3-4. – С.100.

⁸⁰ Golb N., Pritsak O. Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century. – Ithaca-London, 1982. (російський переклад вийшов друком у 1997.).

⁸¹ Ця думка належить ще вчителю О. Прицака Агахангелові Кримському. Див.: Боровський Я.Є. Походження Києва: Історіографічний нарис. – К., 1981. – С.89-90.

обґрунтовує, посилаючись на В. Пархоменка і використовуючи зауваження останнього про степову етимологію їхньої племінної назви. Нову роботу О. Прицака наукова спільнота сприйняла неоднозначно. Критики звертали увагу на слабкість доведення етимології назви "полян", оскільки поля існували не тільки на схід, а й на захід від Києва⁸², рецензенти зосередилися на мовознавчій аргументації дослідника⁸³, а деякі вчені (зокрема, Р. Скринніков) сприйняли гіпотезу хозарського походження Києва⁸⁴.

* * *

У 1980-ті роки, завдяки роботам Б. Рибаківа, утвердилася теза про південне походження назви "Русь" і племені русів. Лінгвістичну неспроможність цієї тези було піддано критиці з боку російських вчених. Натомість, вони стверджують, що "загальний перебіг подій у Східній Європі, відображений у "Повісті времінних літ" і Новгородському першому літописі, сумнівів не викликає", й немає нічого дивного в тому, що новгородські словени запросили варязьких конунгів для захисту від ймовірної експансії хозарів⁸⁵. Свою версію цієї тези подає, зокрема, І. Фроянов, вважаючи, що надавши військову допомогу слов'янам, варяги зазіхнули на владу місцевих князів й утвердилися на півночі Русі силою⁸⁶. Як твердить В. Янін, новітні археологічні дослідження довели, що новгородська система контролю за державними прибутками й державний лад загалом, поширилися з Новгорода на Київ⁸⁷.

Значна частина українських істориків надалі дотримується думки про південні (українські) витоки Русі, покликаючись на авторитет М. Грушевського і Б. Рибаківа⁸⁸. На тлі жвавих

⁸² Толочко П.П. Київська Русь. – К., 1996. – С.36.

⁸³ Golden P. New Discovery: Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century / / HUS. – 1984. – Vol. III. – № 3-4. – Pp. 474-486; Poppe A. Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century // Polin: A Journal of Polish-Jewish Studies. – 1988. – Vol. 3. – Pp. 335-342.

⁸⁴ Скринніков Р.Г. Российская история. IX-XVII вв. – М., 1997. – С.35.

⁸⁵ Новосельцев А.П. Образование Древнерусского государства и первый его правитель // ВИ. – 1991. – № 2-3. – С.6.

⁸⁶ Фроянов И.Я. Исторические реалии в летописном сказании о призвании варягов // ВИ. – 1991. – № 6. – С.10-13.

⁸⁷ Янін В. Русь на Волгове // Родина. – 1999. – № 8. – С.22-23.

⁸⁸ Толочко П.П. Київська Русь. – К., 1996. – С.33.; Котляр М.Ф. Утворення Давньоруської держави / Історичні зошити Інституту історії України. – К., 1993. – С.26.; Моця А. Русь на Дніпрі // Родина. – 1999. – № 8. – С.19 та інші.

“державницьких” суперечок ідеї В. Пархоменка виглядали неактуально і непатріотично. Зміни надходять з відмовою частини дослідників від традиційних методик наукового аналізу, поступовим залученням до дослідів над ранньою історією Русі здобутків історичної антопології, структуралізму тощо.

Гіпотезу походження Русі В. Пархоменка доречно розглянути у двох вимірах: 1) конкретних висновків історика, підтверджених або спростованих пізніше, і 2) методології його дослідження.

Стосовно перших, одним з найважливіших висновків В. Пархоменка є теза про прихід полян з Приазов'я. Труднощі (а, точніше, неможливість) археологічного виокремлення полянських пам'яток на Київщині є загально визнаними в науці. Цікаве розв'язання полянської загадки запропонував М. Корінний. На його думку, уся плутанина виникла через наявність у літописі двох концепцій походження Русі, що заперечують одна другу: новгородсько-словенської (проварязької, вигідної Ярославові Мудрому) і полянсько-слов'янської (пропольської, вигідної Ізяславові), об'єднаних наприкінці 1120-х рр. редактором-норманістом у полянсько-руську⁸⁹. Чому ж поляни стали зватися Руссю літописець так і не спромігся пояснити, що дало привід для виникнення найрізноманітніших гіпотез, які ґрунтувалися на буквальному розумінні літопису. М. Корінний стверджує, що етнонім “поляни” позначав у літописному тексті поляно-улицьку діалектно-етнографічну групу, що ж до гіпотези Пархоменка, то, попри яскраву самотність побудови, вона, на думку автора, “є неприйнятною в повному обсязі”⁹⁰.

З позиції сучасних наукових знань викликають заперечення і окремі аргументи В. Пархоменка, наведені ним на підтвердження своїх думок. Тезу про хозарське походження терміна “каган” як символа претензій на незалежність Русі⁹¹, піддає сумніву А. Поппе. На його думку, використання цього терміна Іларіоном по відношенню до Володимира і Ярослава слід пов'язувати з візантійською

⁸⁹ Корінний Н.Н. Переяславская земля: X – пер. половина XIII в. – К., 1992. – С.29–31.

⁹⁰ Там само. – С.26.

⁹¹ Цю думку і зараз поділяє більшість дослідників. Див.: Новосельцев А.П. К вопросу об одном из древнейших титулов русского князя // История СССР. – 1982. – № 4. – С.150–159.; Седов В.В. Русский каганат IX в. // Отечественная история. – 1998. – № 4. – С.9. та інші.

вченістю митрополита (у Візантії населення півночі окреслювали як скіфів, а їхнього володаря – каганом)⁹².

Важливе для системи аргументації В. Пархоменка повідомлення арабських джерел про три центри Русі, сучасний дослідник пропонує інтерпретувати як властиве для індоєвропейської міфології уявлення про ідеальну будову суспільства з трьох частин⁹³.

Нарешті, заперечення істориком вагомої ролі варягів у творенні руської державності є виявом властивої для Пархоменка опозиції до домінуючих інтепретацій. Активна участь варязького елементу в ранньоісторичних процесах на Русі вже не викликає заперечень. Більше того, як зауважує І. Данилевський, іноземні володарі в ранньо-державних утвореннях є радше закономірністю, ніж винятком⁹⁴.

Водночас, багато тверджень В. Пархоменка, нерідко висловлених як здогад, припущення, здобули додаткове підтвердження в подальших дослідженнях. Це стосується тези про дві подорожі Ольги до Царгороду⁹⁵, пізні (не раніше X ст.) витворення шляху “з варяг у греки” та Ігоря як першого історичного засновника київського осередку⁹⁶.

Головна ж заслуга В. Пархоменка полягає в оригінальній постановці проблеми хозарського впливу на Русь, і, ширше, ролі Сходу в українській історії, що стимулювало дослідницьку думку наступних поколінь до поглибленого вивчення цього питання.

Методологію, джерелознавчу культуру і спосіб аргументації В. Пархоменка слід розглядати в контексті проблематики його дослідження та тогочасної історіографічної ситуації. Дослідник прагнув застосовувати у своїх розвідках методи критичного аналізу літописних текстів, запропоновані О. Шахматовим. Літописний критицизм був важливим кроком у вдосконаленні сучасної методики аналізу літописів, але, на відміну від вчених початку ХХ ст.,

⁹² Поппе А. Перші сто років християнства на Русі // Варшавські українознавчі записки. – 1989. – Зошит 1. – С.28.

⁹³ Толочко О. П. До передісторії “Руської землі” XI-XIII ст. // Археологія. – 1991. – № 4. – С.34–41.

⁹⁴ Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX-XII вв.) – М., 1999. – С.72.

⁹⁵ Obolensky D. Olga's Conversion: The Evidence Reconsidered // HUS. – 1988–1989. – Vol. XII–XIII. – Pp.145–158.

⁹⁶ Толочко О. П., Толочко П.П. Київська Русь /Україна крізь віки. – Т.4. – К., 1998. – С.23, 69.

ВЗАЄМИНИ РУСИ І КОЧОВИКІВ СТЕПУ Х–ХІІІ СТ. У ДОСЛІДЖЕННЯХ В. ПАРХОМЕНКА

які обмежувалися з'ясуванням вірогідності буквальних повідомлень літописця, сучасні науковці звертають увагу на приховані від профанного прочитання глибші шари змісту літописів, побудовані на біблійних алюзіях⁹⁷. Такий підхід ґрунтується на розумінні історичного джерела як продукту культури, створеного людиною, а його вивчення як діалогу свідомості дослідника із “чужою”, інакшою свідомістю людей минулого.

Викладена концепція аналізу літописання дозволяє поставити проблему реконструкції внутрішньої (давньоруської) ідеї держави. Цікавою спробою її вирішення є розвідка Олексія Толочка “Русь: держава і образ держави”, в якій автор доводить, що за часів Київської Русі особисті стосунки переважали територіальні, тому формою держави була родина, себто, сакральний князівський рід Рюриковичів, для якого держава була єдино можливим способом існування⁹⁸. Дослідник звертає увагу на антропоморфність ідеї держави (князь – голова, земля – тулуб, піддані – ноги) та особливість сприйняття тогочасною свідомістю роздробленості як реалізації від народження даного князеві права на “княжіння”, що не сприймалося як занепад держави⁹⁹.

За час, що минув від появи робіт В. Пархоменка, було розширено коло джерел з давньоруської історії та прийомів їх опрацювання, що дозволяє саме питання походження Русі вписати до ширшого контексту ранньоісторичних процесів й уникати вибіркового згадування джерел та радикальних тверджень, властивих для історичних досліджень початку ХХ ст. Але, сміливість вчених (В. Пархоменка, зокрема), опертя багатьох своїх тез винятково на інтуїцію відповідали образіві науки того часу й стимулювали подальші дослідницькі пошуки своєю провокативністю і оригінальністю.

⁹⁷ Стимулюючим зразком такого дослідження є книга: Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). – М., 1999. Автор висуває гіпотезу, що наскрізною темою літописання є очікування кінця світу з розрахунком, що на Страшному Суді буквальний шар літописних повідомлень буде відсіяно як лушпиння, а залишиться прихований, глибший шар, побудований на біблійних алюзіях. Аналіз цих алюзій дозволяє, зокрема, стверджувати непричетність Святополка до вбивства Бориса і Гліба, з приводу чого літопис містить низку натяків і біблійних паралелей, що пройшли повз увагу дослідників, зосереджених на відчитанні буквального змісту статей.

⁹⁸ Толочко О. П. Русь: держава і образ держави / Історичні зошити Інституту історії України. – К., 1994. – С.6–10.

⁹⁹ Там само. С.11.

На середину 1920-их рр., коли з'являються роботи В. Пархоменка про взаємини Русі і Степу, в російській та українській історичній науці вже склалася традиція розгляду й оцінки цього питання. У творах російських істориків В. Татищева, А. Куніка, М. Карамзіна, М. Погодіна, С. Соловйова, В. Ключевського устійнився погляд на кочовиків як ворогів культури, дикі племена, що перешкоджали розвиткові Руської держави¹.

Загалом поділяв погляди російської історичної науки про характер взаємин руських князів і кочовиків М. Грушевський. В “Історії України-Руси” він зображує Степ як “небезпечного, шкідливого сусіда” Русі, підтримує тезу про культурну примітивність кочовиків. На думку М. Грушевського, “стикаючися з культурнішим руським елементом, кожна турецька орда з часом мусила підпасти впливу, якби зі сходу не приходили зовсім свіжі у своїй дикості турецькі елементи”².

Попри існування спеціальної монографії П. Голубовського, в якій автор стверджував розмаїття зв'язків Русі і Степу³, традиційний підхід тримався на двох провідних ідеях:

1) сусідство агресивного “дикого” Степу – це причина занепаду Русі (в українській інтерпретації – передумова слабкості української державності й, водночас, підстава зміцнення захищеної лісами півночі – Росії);

2) боротьба зі Степом – заслуга Русі перед Європою, європейською культурою, яка чомусь не віддячила “заборолові від азійських орд”.

Ідеологічна складова цих тверджень не менш важлива за наукову. Позірна простота таких пояснень причин бездержавності та піднесення національної гордості шляхом нагадування про

¹ Докл. див.: Мавродина Р.М. Киевская Русь и кочевники (Печенеги, торки, половцы): Историографический очерк. – Ленинград, 1983. – С.12–19.

² Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1992. – Т. 2. – С.538.

³ Голубовский П. Печенеги, Торки и Половцы до нашествия татар. – К., 1884.

власну роль у порятунку Європи, звичайно, приваблювали багатьох. Але не історика-марксиста М. Покровського, творчості якого був властивий запал руйнування традиційних схем “буржуазної” історіографії. Покровський писав, що набіги кочовиків нічим не відрізнялися від князівських виправ у чужі краї по здобич, до того ж, внутрішні усобиці були не менш руйнівними. На думку історика, “степовий схід був для руських IX-X ст. тим, чим пізніше для Московської держави і петровської Росії стала Західна Європа”⁴, тобто, культурним зразком.

Не всі автори поділяли погляди М. Покровського. Приміром, І. М. Кулішер, П. І. Лященко в своїх роботах з історії господарства подавали негативну оцінку половців, які буцімто перерізали торговельні шляхи, що поєднували Русь зі Сходом⁵.

Але глибокого вивчення взаємовідносин Русі і Степу не було здійснено, до уваги не бралось внутрішнє життя степовиків. Тому звернення В. Пархоменка до цієї теми стало цілком природним, особливо, враховуючи її органічну єдність із гіпотезою походження Русі, що її розвинув історик. Нагадаємо, що підставою цієї гіпотези є ствердження тісного зв'язку Русі зі Степом, особливо, Хозарією. У загальному контексті участі південно-східного торговельного капіталу в розвитку Русі вчений висвітлює взаємини Русі і кочовиків.

Полемізуючи з узвичаєним поглядом російської історіографії на печенігів як “дике, некультурне плем'я”, В. Пархоменко наводить факти військової допомоги й підтримки печенігами Києва. Як зазначає історик, коли варяги на чолі з Володимиром перемогли в 980 р. київського князя Ярополка, “Печеніги стають месниками за смерть Ярополка, ніби оборонцями Полян від Варягів, чим і можна з'ясувати потім вперту боротьбу Володимира з Печенігами”⁶.

В. Пархоменко припускає, що прихід до влади Ярослава (також за допомогою варягів) викликав опір Степу, виявом чого стало утворення Чернігівської держави Мстислава, союзної печенігам. Вчений висловлює здогад, що Київ тоді також залишився під владою печенігів, оскільки варягів кияни прогнали, а Ярослав,

⁴ Цит. за: Советская историография Киевской Руси / Отв. ред. В. В. Мавродин. – Ленинград, 1972. – С. 211.

⁵ Там само. – С. 211–212.

⁶ Пархоменко В. Русь та печеніги. До справи стародавніх зв'язків Русі зі Сходом // Східний світ. – 1995. – № 1. – С. 90.

ймовірно, сидів у Новгороді. Після смерті Мстислава (1036) варяги на чолі з Ярославом знову вирушають на Київ, а “Печеніги скорше є оборонці полянського Києва; недарма рішучий бій проти північних завойовників був майже в самому Києві”⁷ (як відомо, на місці тієї битви збудували Софійський собор).

На висновках В. Пархоменка позначився однобічний підхід, за яким варягам відводилася приблизно така сама неприваблива роль, яку історіографічна традиція приписувала степовикам – роль чужинецьких зайд. Ця однобічність, як і підкреслений антинорманізм історика свідчить, насамперед, про намагання висвітлити той бік питання, який полишала в тіні традиційна історіографія. Підтвердженням цього є узагальнююча стаття “Степовики нашого Півдня X-XIII ст.”, написана В. Пархоменком для редакovanого М. Грушевським збірника “Полуднева Україна” (1930), що так і не вийшов друком. Рукопис статті, який зберігся в архіві, було введено до наукового обігу вже в 1990-ті⁸.

Вчений зауважує, що історія Степу є темною сторінкою минулого, що зумовлено бідністю відомостей, до того ж, складених переважно вороже налаштованими до Степу авторами. Тому історик пропонує обережно ставитись до “ідеї одвічної боротьби Русі зі Степом, що її висунув С. М. Соловйов та підтримували В. О. Ключевський і Г. В. Плеханов”⁹.

Не можна, на думку В. Пархоменка, вести мову про ізолюваність Русі від Степу, адже існувала розвинена обопільна торгівля (про що свідчать і Костянтин Багрянородний, і літописи, і археологічні матеріали). До того ж, “сама мішаність степового населення за цей час свідчить проти повної ізолюваності (як економічної, так і культурної) його від сусідів”. В. Пархоменко звертає увагу на неоднорідність Степу. 968–1036 рр. – це доба сили печенігів на Дніпрі та значного їхнього впливу на Київську державу; за ними приходять торки або узи, а у 1055 р. літопис вперше згадує половців і під 1061 р. – їхній перший похід на Русь. Також автор пише про

⁷ Там само. – С. 91.

⁸ Швидько Г. К. Дослідник ранньої історії Півдня України // Під знаком Клію. На пошану Олени Апанович. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 96–101.; Ричка В. М. Ще одна неопублікована стаття В. О. Пархоменка із збірки “Полуднева Україна” // УАЩ. – К., 1999. Вип. 3–4. – С. 542–549.

⁹ Пархоменко В. Степовики нашого Півдня X-XIII в.в. // УАЩ. – К., 1999. – Вип. 3–4. – С. 544.

непоодинокі вияви ворожнечі степовиків між собою (особливо, берендеїв і чорних клобуків проти половців), причинами якої були відмінні економічні інтереси і етнічні особливості¹⁰.

Згадуючи відомі союзи Русі з степовиками, шлюби, культурні впливи, В. Пархоменко робить висновок: "Принаймні верхня верства Русі не була ворожа степовикам", а боротьбу 980, 1016–1019, 1036 рр. з варягами визначає як боротьбу різних впливів на Русі, боротьбу півдня проти півночі¹¹. Вчений пропонує переглянути усталені стереотипи та відкинути погляд, ніби вплив Степу був винятково руїницьким.

* * *

У передмові до збірника "Полуднева Україна" М. Грушевський стисло виклав свої думки з приводу статті В. Пархоменка, які дещо відрізняються від його ж висловів в "Історії України-Руси". Грушевський пише: "Новішими часами наступили деякі розходження в оцінках сього явища (степовиків – А.П.). Їх висуває стаття проф. Пархоменка в нинішній збірці, на жаль, в дуже стислій формі... Ідею одвічної, непримиренної боротьби з Степом не можна вважати загальним голосом Київської Русі... Належить розділяти аспекти Степу як території руїнних орд і Степу як системи комунікаційних ліній, торговельних шляхів"¹². Проте, М. Грушевський визнав роль степовиків хіба як "передатчиків, хоч би й пасивних, коли кочовий потік дійсно забирав з собою і прибирав до наших берегів культурні форми і технічні сили дальних країв, далеких культур"¹³.

Серед молодшої генерації українських істориків 1920-30-х рр. ідеї В. Пархоменка були сприйняті приязно. Василь Дубровський пропонував "на загальновідомі факти глянути новими очима" й стверджував існування міцних зв'язків України зі Сходом "з передісторичних часів"¹⁴. Микола Горбань схвально оцінив розвідки В. Пархоменка з історії взаємин Русі і кочових етносів

¹⁰ Там само. – С.547.

¹¹ Там само. – С.548.

¹² Грушевський М.С. Степ і море в історії України // Український історик. – 1991–1992. – Ч.110–115. – № 1–4. – С.64.

¹³ Там само. – С.65.

¹⁴ Дубровський В. Україна й Близький Схід в історичних взаєминах // Східний світ. – 1928. – № 2. – С.148.

Степу, у яких той "відходить від традиційно неправдивого змалювання цих взаємин тільки як боротьби зі степовими варварами"¹⁵. Андрій Ковалівський, відзначаючи роботи В. Пархоменка як "відомого працівника в галузі боротьби з забобонами щодо цих давніх тюркських народів", полемізував із твердженням про "дикунство" тюрків і уявленнями про "позицію України супроти кочовиків, як суто оборонну"¹⁶.

Сприймавши думку про хибність традиційних історіографічних упереджень при розгляді відносин Русі і Степу, сучасники В. Пархоменка не зауважили однієї істотної риси його аргументації. Річ у тому, що сходознавча наука ХІХ – початку ХХ ст. ідеологічно обслуговувала експансію західної цивілізації на Схід, апріорно приймаючи погляд про цивілізаційну вищість Заходу і його владу над Сходом¹⁷. Відповідно, аби довести культурні спроможності кочових етносів, В. Пархоменко наближує, підтягує (цілком ймовірно, що підсвідомо) степовиків до цивілізаційних стандартів осілої культури. Дослідник неодноразово наголошує: "Увесь час ми помічаємо у наших степовиків зацікавлення міським життям, їх стремління здобувати у наших князів міста" й додає: "взагалі вони не такі вже вперті степовики, як можна було б думати"¹⁸. Тобто, "захищаючи" кочовиків від звинувачень у дикунстві, В. Пархоменко лишився в межах тієї самої системи цінностей, що й його опоненти, а, отже, відобразив у своїх текстах властиве початку ХХ ст. розуміння сходознавства і критеріїв оцінки східних культур.

Ідеї В. Пархоменка мали відгомін і в Західній Україні. Цікавим свідченням цього текст "Призначення України" (1938) пера Юрія Липи, вихідця з Південної України. Хоча Липа був за фахом не істориком, а лікарем, і писав публіцистичні, а не наукові праці, текст "Призначення України" засвідчує знання автором багатьох історичних досліджень й, зокрема, робіт В. Пархоменка. Праця

¹⁵ Горбань М. Студії з історії України (до пол. ХІХ ст.) в УСРР за рр.1917–1927 // Бібліографічний Збірник. – Харків, 1930. – С.25.

¹⁶ Ковалівський А. З історії тюрко-українських відносин // Червоний шлях. – 1930. – № 2. – С.166, 162.

¹⁷ Див.: Сайд Е. Орієнталізм. К., 2001. Про вплив цієї парадигми на ранню творчість А. Кримського: Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. – К., 2000. – С.171–177.

¹⁸ Пархоменко В. Степовики нашого Півдня Х–ХІІІ в.в. – С.546.

Липи є відчутно “антисхідною” за спрямуванням, а кочовики, на його думку, безумовно заслуговують на епітет “варвари”, наприкінці книжки автор зазначає: “Хижаки, кодло степу, злюбні варвари в світлі нових дослідів не виглядають так страшно”¹⁹. Покликаючись на В. Пархоменка як “великого знавця історії київської держави”, Ю. Липа зауважує, що кочовикам над Доном “не бракувало і власних культурних цінностей, тривалої ієрархії й аристократії” та протиставляє їх нібито цілковито культурно відсталим росіянам – “угрофінам”²⁰. Для нашої теми праця Ю. Липи цікава тим, що засвідчує знання робіт В. Пархоменка на Західній Україні та сприйняття їхніх висновків навіть дуже упередженою щодо Сходу людиною.

Історіографічну традицію нового розуміння взаємовідносин Русі і Степу, що почала утверджуватися в 1920–30-ті роки, було перервано, й закордонні (не кажучи вже про радянських) істориків загалом повернулися до ствердження споконвічної боротьби зі Степом. Цей історіографічний стереотип відтворив навіть такий критично налаштований історик як Іван Лисяк-Рудницький, стверджуючи, що зв’язки з кочовиками були для України “передусім могутнім гальмівним чинником”, який не був “інтерналізований”, не став складовою українського національного типу²¹.

* * *

У підрадянській історіографії 1930–40-х рр. ідея органічного зв’язку історії Русі зі Степом була досить поширеною. Її ідеологічною легітимізацією, підсиленою “яфетичними ідеями” М. Марра, було прагнення екстраполувати на минуле тогочасну ізоляцію СРСР від Заходу. Ці політичні розрахунки уможливили фахове вивчення взаємовідносин Русі і Степу. Знавець хозарської історії М. Артамонов твердив: “Хоча Київську державу й не можна вважати безпосереднім продовженням Хозарського каганату., таки не можна не враховувати Хозарської держави як дуже важливої умови утворення Київської Русі”²². У перші повоєнні роки виходять

¹⁹ Липа Ю. Призначення України. – К., 1997. – С.205.

²⁰ Там само.

²¹ Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – Т.1. – С.5–6.

²² Артамонов М.И. Очерки древнейшей истории хазар. – Ленинград, 1936. – С.VI.

роботи, автори яких обґрунтовують “глибоку помилковість” думки про незмінну ворожнечу Русі і Степу²³, характеризують взаємини слов’ян і Хозарії як “форму своєрідного союзу”²⁴. Аналізуючи формування Давньоруської держави, А. Насонов твердив, що межі “Руської землі” у вузькому розумінні (Київ, Чернігів, Переяслав) збігаються з теренами поширення “хозарської данини”, й припускав, що ця єдність ґрунтується на колишньому об’єднанні тих земель під владою хозарів²⁵.

У 1940 р. В. Пархоменкові вдалося опублікувати невелику розвідку про сліди половецького епосу в руських літописах²⁶. Цікаво, що академік-тюрколог В. Гордлевський розвинув ідеї В. Пархоменка про культурний вплив половців на Русь. Твердячи, що “за підходу до половців лише як до передавальної ланки, дослідники... применшують їхнє значення”, В. Гордлевський розглядає половецькі впливи у “Слові про Ігорів похід”, наголошує на “близькості до степу” цієї літературної пам’ятки²⁷.

Таким підходам до вивчення взаємин Русі і Степу поклала край розгромна критика ідей М. Марра та низка публікацій початку 1950-х рр.²⁸, головною жертвою яких стали праці М. Артамонова. Незабаром з’являється написана відповідно до нових вимог часу стаття Б. Рибаківа, в якій автор з прокурорською певністю твердить: “Хозарія була невеликим ханством із низьким рівнем виробничих сил, яке не могло змагатися з потугою Руської держави, яка невпинно зростала. Дуже сумнівно, щоб слов’яни в IX–X ст. спла-

²³ Якубовский А.Ю. О русско-хазарских и русско-кавказских отношениях в IX-X вв. // Известия АН СССР. Серия истории. – Т.Ш. – 1946. – № 5. – С.26.

²⁴ Третьяков А.Н. Восточно-славянские племена. – М.–Л., 1948. – С.177–178.

²⁵ Насонов А.Н. “Русская земля” и образование территории Древнерусского государства. – М., 1951. Як зауважив О.Толочко, робота А.Насонова вийшла в часи, коли організуюча роль Хозарії в походженні Русі видавалася “меншим злом”, порівняно з норманізмом; насправді ж, сфера збирання хозарами данини і “Руська земля” територіально не збігаються: Толочко О. П., Толочко П.П. Київська Русь. – К., 1998. – С.38.

²⁶ Пархоменко В. Следы половецкого эпоса в летописях // Проблемы источниковедения. – М.–Л., 1940. – Сб. Ш. – С.391–393.

²⁷ Гордлевский В.А. Что такое “босый волк”? К толкованию “Слова о полку Игореве” // Известия АН СССР. Отд. Литературы и языка. – Т.IV. – М., 1947. – Вып.4. – С.326.

²⁸ Напр.: Иванов П. Об одной ошибочной концепции // Правда. – 1951. – 25 грудня.

чували данину хозарам. Київська Русь визрівала не в надрах Хозарського каганату, а поруч із ним, у боротьбі з ним, і створена вона була на незрівнянно міцнішій економічній основі, ніж примітивна держава кочовиків-хозарів”²⁹.

Лише в публікаціях 1990-х рр. стає можливим аналіз витоків Русі без штучного применшення впливу степового Сходу, в сучасній історіографії утверджується розуміння хозарського і варязького впливів як структуротворчих етнокультурних чинників ранньої історії Русі³⁰.

Ще в синтетичних курсах української історії, написаних за радянських часів, у зображенні взаємин Русі і Степу було обрано модель: кривдник-помста. Вказувалося, що “східні слов’яни зі зброєю в руках героїчно відбивали набіги степових орд”³¹, а Давньоруська державність перебувала на “незрівнянно вищому (порівняно з половцями) рівні свого історичного розвитку”³². У нововиданій праці П. Толочко розвиває такі підходи, твердячи, що “в оцінці місця і ролі кочовиків південноруських степів у житті Русі сучасний історик повністю може приєднатися до точки зору руських літописців”³³. Цю пропозицію “забути” про часову і світоглядovu відстань між літописним текстом і сучасним дослідником, П. Толочко намагається реалізувати у своїй книзі, включно із подвійним стандартом у зображенні взаємин Русі і Степу. За П. Толочком, кочовики на терени Русі “вдиралися”, “ринули”, тоді як руські дружини “заволоділи” половецькими містами, ще й чинячи “рицарську помсту”³⁴.

Серед закордонних авторів низку спеціальних досліджень, присвячених степовикам, опублікував Омелян Прицак, який розвинув тезу В. Пархоменка про потребу переоцінки ролі Степу

²⁹ Рыбаков Б.А. К вопросу о роли Хазарского каганата в истории Руси // Советская археология. – М., 1953. – Т.ХVIII. – С.150. Ті самі думки повторені в публікаціях інших авторів: Каргалов В.В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. Феодальная Русь и кочевники. – М., 1967. – С.21.; Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – К., 1999. – С.48.

³⁰ Петрухин В.Я. Варяги и хазары в истории Руси // Этнографическое обозрение. – 1993. – № 3. – С.80.

³¹ История Украинской ССР /Гл. ред. А. К.Касименко. – К., 1953. – Т.1. – С.46.

³² История Украинской ССР /Гл. ред. Ю.Ю.Кондуфор. – К., 1981. – Т.1. – С.414.

³³ Толочко П.П. Київська Русь. – К., 1996. – С.142.

³⁴ Там само. – С.137-140.

в історії Русі. О. Прицак твердить, що економічною підвалиною держави печенігів були торгівля і скотарство. Русь купувала в печенігів велику рогату худобу, овець, коней, Корсунь – шкури, віск; до того ж печеніги виступали гарантами безпеки торговельних шляхів з Азією³⁵. Зміни настали після 1036 р., коли торки вигнали печенігів з Лівобережжя, й останні відтоді існували на прибутки з викупу полонених та винагороди за військову службу (відділи служилих печенігів відомі на Русі у 1097–1169 рр.)³⁶. Спільними рисами печенізької і половецької держав були поліетнічність населення і боротьба за контроль над торговельними шляхами як головна спонука воєнних операцій. Договірні взаємини Русі з половцями започаткував у 1055 р. князь Всеволод угодою з ханом Болушем. Відомо, що відтоді договір підтверджували 11 разів з приходом до влади нових князів, а часто скріплювали і посвояченням представників панівних династій³⁷. Першим залучив половців до міжкнязівських усобиць Володимир Мономах у 1077 р. проти полоцької династії. Підсумковий висновок О. Прицака є наступним: “На противагу до враження, яке в кожного виникає на підставі літопису, що половецька загроза була головною проблемою руської історії між 1055 і 1240 рр., об’єктивний історик мусить визнати, що половецької загрози не існувало взагалі. Половці ніколи не прагнули захопити бодай клаптик земель внутрішньої Русі... Коли вони проникли всередину Русі, то через те, що були союзниками однієї з гілок Рюриковичів проти іншої”³⁸.

Розвідки О. Прицака, засновані на залученні до аналізу східних писемних джерел, істотно доповнює дослідження О. Бубенка; побудоване на співставленні письмових джерел з археологічними. Автор доходить висновку, що в степах Східної Європи співіснували два господарсько-культурні типи: рухливий кочовий скотарський (переважно тюркомовні етноси) і ослий землеробський із високою

³⁵ Прицак О. Печеніги // Український історик. – 1970. – № 1–3. – С.97.

³⁶ Там само.

³⁷ Прицак О. Половці // Український історик. – 1973. – № 1–2. – С.114.

³⁸ Pritsak O. The Polovcians and Rus’ // Archivum Eurasiae Medii Aevi. – Wiesbaden, 1982. – Vol.II. – P.377. Приклад спростування тези про значні руйнування Русі, завдані половецькими нападами, на мікроісторичному рівні див.: Корінний М.М., Моргунов Ю.Ю. До питання про руйнування Кончаком Переяславського посулля в 1185 р. // УДЖ. – 1984. – № 7. – С.118–122.

питомою вагою скотарства (іраномовні яси, які, до речі, становили більшість населення половецьких міст; слов'яни)³⁹. О. Бубенок обгрунтовує скіфо-сарматсько-аланське походження таких елементів української культури як хата, килими, високі чоловічі шапки конічної або напівсферичної форми, чоловічі шкіряні пояси; наголошує на тотожності українського і північноавказького важкого колісного плуга⁴⁰. Загалом, теза, що обличчя Русі було обернене на південь і схід⁴¹ у сучасній історіографії вже не виглядає еретичною.

Отже, роботи В. Пархоменка привернули увагу, насамперед, своїми несподіваними засновками і висновками, цікавою постановкою окремих дослідницьких проблем. Зокрема, твердження історика: "Очевидно, Схід (розуміється, в цілому) не лише руйнував Київську державу, а й брав деяку участь в культурному житті Києва. В цьому примиренню Сходу із Заходом особливий смак і значіння життя Київської держави"⁴² є однією з перших спроб формулювання тези про розташування України між Сходом і Заходом, що була розвинена пізнішою історіографією⁴³.

Підставовими ідеями робіт В. Пархоменка про взаємини Русі і Степу були:

- 1) органічний зв'язок полян із Степом і, передусім, Хозарією;
- 2) боротьба варязько-візантійського і хозарського торговельних капіталів як вагомий чиник ранньої історії Русі;

³⁹ Бубенок О.Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI- начало XIII вв.). – К., 1997. – С.173.

⁴⁰ Там само. – С.155–169.

⁴¹ Толочко О. П., Толочко П.П. – Київська Русь. – С.169.

⁴² Пархоменко В. Нові історичні проблеми Київської Русі // Україна. – 1928. – № 6. – С.3.

⁴³ Окиншевич Л. Між Заходом і Сходом // Україна. – 1952. – № 8. – С.611–615 [передрук у: Розбудова держави. – 1997. – № 7–8]; Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Листи до приятелів. – 1966. – № 11–12. – С.12–19 [передрук у: Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т.1. – К., 1994]; Ševčenko I. Ukraine Between East and West. – Edmonton-Toronto, 1996. – Pp.1–11 [first published in 1991, укр.переклад: Дух і Літера. – 1997. – № 1–2.]; Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV-XVIII ст.) // Записки НТШ. – Т.ССXXII. – Львів, 1991. – С.28–44.; Толочко О. The Good, the Bad and the Ugly // Критика. – 1998. – № 7–8. – С.24–31.; Каппелер А. Україна між Сходом і Заходом // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Харків, 1999. – Вип. 2. – С.5–12.; Яковенко Н. "Україна між Сходом і Заходом": проєкція однієї ідеї // Яковенко Н. Парадельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. К., 2002. С. 333–365 та ін.

3) лівобережна держава Мстислава, союзна печенігам.

4) спростування погляду на кочовиків як культурно відсталі, дикі племена;

5) врахування етнічної неоднорідності Степу і протиріч в економічних інтересах кочовиків.

На історіографічне сприйняття робіт В. Пархоменка значний вплив справили державно-політичні чинники розвитку підрадянської науки. Хоча ім'я історика не підлягало забороні, євристичну потенцію його розвідок як таких, "в яких перебільшено позитивне значення кочовиків"⁴⁴ проігнорували. Проте, в працях фахових сходознавців (В. Гордлевський, А. Ковалівський, О. Прицак) роботи В. Пархоменка здобули приязну оцінку і заклали підвалини подальших дослідницьких міркувань.

Головною ж концептуальною відмінністю сучасного підходу, порівняно із розвідками В. Пархоменка, є теза про історичну зумовленість і самоцінність кожного зі способів господарювання, а, отже, недоречність "підтягування" кочового світу під цивілізаційні критерії осілої слов'янської культури. Це зауваження жодною мірою не передбачає зверхнього ставлення до доробку попередників. Натомість, ретроспективний погляд на історіографічні проблеми дозволяє відтворити шлях до сучасних наукових уявлень, які є неминуче тимчасовим станом наукової думки, та розуміння впливу історіографічного, політичного, культурного контексту на науковий текст (у даному разі, на праці В. Пархоменка).

⁴⁴ Советская историография Киевской Руси. – С.210.

ВОЛОДИМИР ПАРХОМЕНКО ІСТОРИК І ЙОГО НАУКОВА СПАДЩИНА

Кожен життєпис відображає як час становлення і розвитку особистості, той контекст, навколишній світ, з якого людина черпає навички і вміння, стандарти поведінки і мислення; так і саму неповторну сутність людини, що подеколи протистоїть тискові часу, подеколи навіть не усвідомлює цього тиску, а інколи охоче обирає шлях найменшого спротиву. Ця діалектика загального (нормативного) і особистого (унікального) в їхньому протиріччі, боротьбі, співіснуванні й примиренні і визначає життєвий шлях людини, її свідомість, творчий доробок. Немає істориків поза історіографічним процесом, хоча творять цей процес яскраві непересічні особистості.

Підставові параметри визначення місця історика в історіографічному процесі запропонував М. Ковальський: наукова проблематика робіт вченого, наявність попередників, інтенсивність і темпи досліджень, ступінь новизни наукових розробок, напрями і методи досліджень, оцінка праці сучасниками і нащадками, наявність наукової школи¹. На основі запропонованої схеми із залученням аналізу стилістики наукових робіт, спробуємо розглянути науковий доробок В. О. Пархоменка.

Наукова проблематика праць історика охоплює такі теми:

- історія Гетьманщини XVIII ст., з особливою увагою до тогочасного церковного життя на Полтавщині;
- історія раннього християнства на Русі;
- проблема походження Русі (посідає центральне місце в доробкові історика, який запропонував оригінальну гіпотезу державотворчих процесів IX–XI ст.);
- вивчення взаємин Русі і кочових етносів Степу.

¹ Ковальський М.П. Місце Д.І.Яворницького в українському історіографічному процесі // Вчений-подвижник. Життєвий шлях і літературна спадщина Д.І.Яворницького. – Дніпропетровськ, 1991. – С.6–7. Зразок використання запропонованої схеми див.: Воронов В.І. Місце О.М.Лазаревського в українському історіографічному процесі // Осягнення історії. Зб. наук. праць на пошану М.П.Ковальського. – Острог-Нью-Йорк, 1999. – С.211–228.

Як вже було зазначалося, зміни наукових інтересів В. Пархоменка збігалися зі змінами ним місця проживання і роботи. Причому, для вченого була властивою зосередженість на щоразу новій проблемі з поодинокими принагідними поверненнями до попередніх зацікавлень. Кожну дослідницьку проблему історик прагнув висвітлити на рівні синтезу, яким передували емпіричні розвідки.

128 публікацій, що вийшли друком за життя вченого, за **жанровим принципом** можна поділити на: монографії, брошури, статті, замітки, археографічні публікації, рецензії і огляди. Рисою наукового стилю В. Пархоменка є лаконізм (протягом 1930-х рр., тексти обсягом 2–3 сторінки становлять 78% загальної кількості публікацій історика). Слід зауважити, що порівняно з початком ХХ ст., коли В. Пархоменко здійснив низку археографічних публікацій, подеколи “знакових” (напр., наказ імператриці Анни Іоанівни про заохочення шлюбів українців з росіянами від 1734 р.)², у його доробку 1920–30-х рр. публікації першоджерел зникають, вчений зосереджується на аналітичних працях.

За **інтенсивністю публікацій** В. Пархоменка вирізняються 1905–1908 (роки перших кроків у науці) та 1926–1929 (час розквіту наукового таланту в умовах академічної свободи). Роками ж вимушеного німування дослідника стали революційні події 1917–1923 рр. та час заслання і відновлення сил по ньому (1930–1937).

Протягом життя В. Пархоменко друкував свої розвідки в 25 **періодичних виданнях**, причому, йому була властивою тривала і інтенсивна співпраця з певним часописом. Першим виданням, у якому історик регулярно публікував свої дослідження під криптонімами “П-ко В.”, “П-ко Вл.”, “П. Вл.”, “Вл. П-ко” стала “Киевская старина”. За 1905 рік на сторінках цього часопису В. Пархоменко вмістив 19 матеріалів, більше за таких постійних авторів як І. Павловський, В. Модзалевський, В. Данилов. Наступними улюбленими виданнями історика стали “Известия Отдела русского языка и словесности” Російської Академії Наук, “Східний світ”, “Червоний шлях”, “Slavia”, “Історик-марксист”.

Аналізуючи **методологію** досліджень В. Пархоменка, слід зазначити, що, попри відсутність у текстах історика відповідних декларацій, сам спосіб аргументації і подання вченим своєї думки

² Киевская старина. – 1905. – Кн.10. – С.1.

є віддзеркаленням його методологічних поглядів, навіть не оприявнених свідомо. Як було вказано вище, В. Пархоменко, маючи подиву гідну інтуїцію і хист до синтезу, віддавав перевагу реконструктивно-логічному методу, створенні робочих гіпотез, які сам часто-густо спростовував, вважаючи такий процес “необхідним для прогресу знання”³. Використовуючи всі відомі джерела і літературу, стверджуючи критичне ставлення до літописних повідомлень, В. Пархоменко, як і більшість його сучасників, обмежувався з’ясуванням вірогідності буквальних повідомлень джерел (без аналізу їхньої внутрішньої природи), якими зміцнював власні висновки. Це призводило до амбівалентності ставлення історика до літописів. Критикуючи інших за сліпу довіру до джерел, сам Пархоменко інколи обґрунтовував свої твердження лише тим, що вони знаходять “пряме” підтвердження в літописі⁴, або користуються “довірою вчених”⁵.

Для системи аргументації В. Пархоменко дуже істотною є теза про відповідність або невідповідність певних тверджень джерел “загальному перебігові історичних обставин того часу” або “логіці історичної дійсності”. Синтези історика є розумовими конструкціями, в яких розпорошені згадки джерел вибудовано у струнку системи, а питання суперечливості звісток вирішено у відзначений вище амбівалентний спосіб. Така методологія була властивою більшості історичних досліджень давньоруської доби початку і першої чверті XX ст. й передбачала активне самооприявлення історика в створюваних ним текстах. В межах цієї парадигми праці В. Пархоменка вирізняються оригінальністю і провокативністю, що стимулювало поступ історичних досліджень.

В. Пархоменко неодноразово свідомо наголошував на гіпотетичності своїх побудов, але виявом домінант мислення людини є часто неусвідомлювані **мовні кліше, риторичні взірці, найуживаніші лексеми**, що визначають спосіб подання автором своєї думки (авторитарний або плюралістичний, з переважанням певності чи вагання). Для емоційного викладу В. Пархоменка властиве розмаїття таких кліше-взірців. На 189 сторінках тексту

³ Пархоменко В. Начало христианства Руси. – Полтава, 1913. – С.Ш.

⁴ Пархоменко В. Початок історично-державного життя на Україні. – К., 1925. – С.4.

⁵ Пархоменко В. Начало христианства ... – С.52, 135.

монографії “Начало христианства Руси” (Полтава, 1913) знаходимо понад 50 різновидів лексем, використаних для підсилення чи підваження певних тверджень автора. Підрахунки засвідчують, що попри гіпотетичний характер абсолютної більшості тез історика, категорично-незаперечні лексеми (“вочевидь”, “цілком зрозуміло”, “неприпустимо” тощо) кількісно переважають (на 5–10%) гіпотетично-діалогічні, а найуживанішим словом при поданні своїх тез для В. Пархоменка є слово “напевно”, вжите в книзі 11 разів. Із м’якших, гнучкіших мовних взірців вчений найчастіше послуговується зворотами “природніше припустити” (8 разів), “мабуть”, “вірогідно” тощо. Ці категоричні ремарки, часто-густо вжиті щодо суто ймовірних припущень, засвідчують незгодженість між декларованою вченим гіпотетичністю і самим способом подання своєї думки.

Зробити події і особистості далекої минувшини “історичними зрозумілими” – так сам В. Пархоменко визначав одне з провідних завдань своїх досліджень. З цієї метою історик змальовує низку психологічних портретів діячів минулого, покладаючись при цьому на власну ерудицію та інтуїцію. Зокрема, вчений подає таку психологічну характеристику Катерини II: “негеніальна від природи, позбавлена “безглуздя хоробрих”, надто обережна, недовірлива, дуже уважна до всього, що говорили про неї..., жінка з нечулим серцем й постійними різкими змінами настрою”⁶.

Рисою **стилю наукового мислення** В. Пархоменка є увага до нових теорій та гостре чуття і щире захоплення новизною (від джерелознавчих робіт О. Шахматова до фантазувань М. Марра). Пархоменко є зразком вченого, що уважно стежив за науковою літературою і закордонною, зокрема (історик володів німецькою, французькою, польською, латинською, давньогрецькою мовами). Левову частку доробку дослідника складають рецензії, які науковець залюбки писав на мало не кожному книжковому новинку; прагнув писати критично і не зрадив цій настанові і в 1930–40-х рр., після повернення із заслання. **Пархоменко-рецензент** був вимогливим критиком, який розглядав джерельну і історіографічну базу роботи, обґрунтованість і оригінальність висновків, “дрібні” фактичні помилки, принципово не сприймав “надзвичайної обережності у

⁶ Пархоменко В. Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785). – Полтава, 1910. – С.9.

користуванні науковими думками й гіпотезами найновіших часів”⁷, нахил до компромісового примирення непримиренних протиріч”⁸. Прискіпливий, але, загалом, виважений рецензент, В. Пархоменко найгостріше поставився до робіт О. Гермайзе. Зокрема, він піддав нищівній критиці дослідження останнього про Коліївщину, захищаючи (що абсолютно невласливо Пархоменкові) традиційний погляд на цю подію як повстання кріпаків “проти феодалного устрою і пригноблення з боку панів і орендарів”⁹. В іншій рецензії В. Пархоменко твердив, що статті О. Гермайзе, “де він силкується вислати себе видатним діячем в історії української громадської думки ще у 1911 р. не місце” в збірникові “Київ та його околиця”¹⁰. Причини такої постави (можливо, й особисті) з певністю стверджувати неможливо.

Для висновків самого В. Пархоменка, що, до речі, відзначали рецензенти його праць, властивий максималізм, що межує із зухвалістю. Лишаючись вірним опозиційній настанові щодо поглядів більшості, вчений нерідко передає куті меду, зокрема, категорично заперечуючи роль норманів у ранньоісторичних процесах на Русі. Вирватися з обійм часу Пархоменкові, як і будь-якому іншому історикові, не вдалося. Слушно заперечуючи тезу про культурну примитивність і відсталість кочовиків XI–XIII ст., він, аби довести культурні спроможності степовиків, підсвідомо підтягує їх до цивілізаційних стандартів осілої культури, тобто, залишається в межах європоцентричної сходознавчої парадигми кінця XIX – початку XX ст.

Гострота оцінок і самотність мислення В. Пархоменка не стали на заваді широких **наукових контактів** вченого, щиро закоханого в наукове спілкування. До розширення зв’язків історика спонукали також провінційні умови його праці. Лише протягом досить нетривалого часу він працював у наукових центрах (Київ, Ленінград), решту ж життя провів у провінції – Полтаві, Тифлісі,

⁷ Пархоменко В. [Рец. на]: Багалій Д. Нарис історії України // Червопий шлях. – 1929. – № 7. – С. 250.

⁸ Пархоменко В. [Рец. на]: Мавродин В. Очерки истории Левобережной Украины // Историк-марксист – 1941. – № 1. – С. 122.

⁹ Пархоменко В. Чи була Коліївщина 1786 р. народнім рухом? // Черв. шлях. – 1925. – № 8. – С. 101.

¹⁰ Пархоменко В. [Рец. на]: Київ та його околиця в історії і пам’ятках // Черв. шлях. – 1926. – № 7-8. – С. 296.

Катеринославі. В. Пархоменко завжди вів жваве листування, про що свідчить коло його кореспондентів: С. Голубев, Ф. Титов, В. Ляскоронський, О. Шахматов, С. Шубінський, С. Плагонюк, М. Грушевський, Д. Яворницький, Д. Багалій, С. Єфремов, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, Д. Дорошенко (перелічую лише тих осіб, про листування Пархоменка з якими маємо певні відомості, адже через втрату особистого архіву історика можна хіба гіпотетично окреслювати реальне коло його епістолярних контактів).

В. Пархоменкові пощастило самому обирати **наукових вчителів**. Таким заочним вчителем для історика став академік О. Шахматов. Тривале особисте листування, популяризація доробку вчителя і вимогливі рецензії на праці учня, принципові наукові суперечки і полеміка – такими є сторінки спілкування двох вчених. Вдячний учень В. Пархоменко сам учнів не мав, на заваді чого стали і нахил історика до індивідуальної роботи, і тривала відсутність постійної посади, кафедри, помножена на “неактуальність” давньоруської тематики за часів розквіту таланту В. Пархоменка в 1920–30-ті рр.

Як і кожна людина, вчений живе в світі **ісрархії ідентичностей**. З огляду на брак джерел особистого походження, робити висновки про самосвідомість В. Пархоменка слід обережно і тактовно. Можна припустити, що домінуючою ідентичністю дитинства і юності історика було **віровизнання**. Народжений в сім’ї православного священика, В. Пархоменко закінчив середній і вищий богословські навчальні заклади, сам викладав і досліджував церковну історію. Становлення ж **національної ідентичності** вченого відтворити складніше. До 1920-тих рр. історик працював у полі російської науки, хоча, вивчаючи українську проблематику, стежив і за українською історіографією під Австро-Угорщиною, вже в перших його працях є посилання на розвідки М. Грушевського, статті І. Джиджори, І. Франка в “Записках НТШ”. Український світ також одразу звернув увагу на роботи В. Пархоменка – виявом цього стали дві рецензії М. Грушевського на праці молодого історика.

Ми не маємо свідчень “виняткової” української самосвідомості В. Пархоменка до 1917–1923 років, ймовірно, вона залишалася лише складовою загальноросійської політичної свідомості, як і у випадку В. Вернадського, Н. Полонської та багатьох інших інтелектуалів, перед якими проблема вибору української чи російської

ідентичності як дихотомії постала лише під час революційних подій і унезалежнення України. Переїзд вченого на Батьківщину одразу після лютневої революції 1917 р., праця в українських наукових установах Києва засвідчили український вибір історика. Припускаємо, що українську мову вчений знав і раніше, у 1918 р. працював директором української гімназії в Каневі, але перша відома україномовна публікація В. Пархоменка належить до 1923 р. Хоча впродовж 1918–1929 рр. україномовні публікації становлять понад 70% загальної кількості видрукованих вченим за цей час робіт, Пархоменко регулярно друкувався і в Росії, російською ж мовою виходили його статті у берлінському збірникові “Накануне” і празькій “Slavia”.

Порівняння україно- і російськомовних статей історика, дореволюційних і пореволюційних, засвідчує, що ані 1917, ані 1923 роки не були “Рубіконом” у науковій творчості В. Пархоменка. Причина цього полягала у свідомому і послідовному відмежуванні вченого від **політизації** історичних досліджень.

Позапартійність В. Пархоменка здавалося багатьом дивною та незрозумілою і під час української революції, і в перебігові боротьби академічних “партій” Грушевського і Єфремова-Кримського в УАН, і за часів комуністичної ідеологізації наукового пізнання. Щодо політичної заангажованості, то В. Пархоменкові вдалося витримати тиск доби і не поступитися принципами. В цьому вченому допомогла обрана ним тематика досліджень – непопулярна і неактуальна з політичного погляду у 1920–30-ті рр. давньоруська доба.

Компроміс вченого із системою¹¹, яка перервала його кар’єру, позбавила можливості праці і публікації рукописів вже підготованих до друку, не міг бути простим. Але цей компроміс обмежувався стилістичною мімікрією, принагідними посиланнями на “класиків” й відмовою від синтетичних робіт через неможливість їх опублі-

кування. Після повернення із заслання В. Пархоменкові вдалося надрукувати в офіційній “Историк-марксист” далеко не маршові тексти, які містили гостру критику домінуючих інтерпретацій давньоруської історії Б. Грекова та інших авторів. Варто зауважити, що ім’я В. Пархоменка не згадувалося в погромних публікаціях поширених у 1930–50-ті роки, але й з приводу смерті історика під час облоги Ленінграду не з’явилося не те що некрологу, але й бодай маленької згадки.

Хоча на долю праць В. Пархоменка не випало повного забуття, **історіографічний образ** вченого склався вельми специфічно. Стала динаміка посилення на найістотніші розвідки історика в фундаментальних монографіях з давньоруської історії співіснувала з відсутністю інтересу до особистості вченого. Чинниками цього були як об’єктивна ускладненість доступу до видань, в яких друкувався Пархоменко, втрата особистого архіву історика, так і відсутність в нього учнів, які б спопуляризували доробок вчителя, політична “неактуальність” досліджень, перерваність розвитку західноукраїнської історіографії 1920–30-х рр., для якої гіпотеза В. Пархоменка була одним з ключових об’єктів полеміки (за участю І. Кревецького, С. Томашівського, М. Кордуби, В. Заїкіна).

На образ “репресованого історика з незначною кількістю наукових праць” слабко вплинули пізніші дослідження Г. Вернадського, А. Ковалівського, О. Прицака, Д. Оболенського, в яких окремі гіпотези, здогади, думки В. Пархоменка здобули розвиток і нове наукове обґрунтування.

Насамкінець, хочу зазначити, що написання роботи про маловідомого або призабутого історика, навіть бібліографії праць якого не існує, істотно відрізняється від опрацювання теми про загальноновизнаного і відомого вченого. Вивчаючи малознану постать, часто відчуваєш радість відкриття нових праць твого героя і нових фактів з його життєпису; радість вперше розрізати сторінки книжки, що пролежала понад 70 років, чекаючи на читача, але, водночас, неминучою стає енциклопедичність викладу, потреба висвітлення біографічних фактів, які у випадку ушлявленого вченого є загальноновідомими. Автор прагнув врахувати ці обставини, шукаючи можливості узгодити їх з аналітичністю викладу, й сподіваючись запропонувати своє бачення наукової особистості Володимира Пархоменка.

¹¹ Про різні форми співіснування науки і тоталітарної радянської держави див.: Shtepka K. Russian Historians and the Soviet State. – New Brunswick, 1962.; Советская историография /Россия. XX век. Кн. 2. Под ред. Ю.Н.Афанасьева. – М., 1996.; Lindner R. Historiker und Herrschaft. Nationsbildung und Geschichtspolitik im Weissrussland im. 19 und 20. Jahrhundert. – München, 1999. Цікаві концептуальні думки викладено в статті: Yekelchuk S. How the “Iron Minister” Kaganovich Failed to Discipline Ukrainian Historians: A Stalinist Ideological Campaign Reconsidered // Nationalities Papers. – Vol.27. – 1999. – № 4. – Pp. 579-604.

БІБЛІОГРАФІЯ ДРУКОВАНИХ ПРАЦЬ В. ПАРХОМЕНКА

А. Монографії

1. Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785) в связи с общим ходом малороссийской жизни того времени: Опыт церковно-политического исследования. – Полтава, 1908. – 98 с.; Изд. 2-е, переработанное, с приложением новых материалов. Полтава, 1910. – 182 с.

2. Начало христианства Руси: Очерки из истории Руси IX–X вв. – Полтава, 1913. – 191 с.

Рецензії: *Шахматов А.*, ЖМНП. – Ч. 52. – 1914. – С. 334–354; *Приселков М.*, ИОРЯС. – Т. 19. – 1914. – Кн. 1. – С. 358–369; *Грушевський М.*, Україна. – 1914. – № 1. – С. 112–120.; *Шахматов А.* Отзыв о сочинении В. Пархоменко “Начало христианства на Руси”. – Записки РАН по ист.-филолог. отделению. – Т. 13. – 1918. – № 2. – С. 257–259.

3. У истоков русской государственности (VIII–IX вв.). – Ленинград, 1924. – 113 с.

Рецензії: *Niederle L.*, Slavia. – 1925. – S. 382–383; *Кревецький І.* “Откуда есть пошла русская земля?” Нова теорія., Нова Зоря. – 1928. – Ч. 27–28. – С. 8; *Tomaszewski S.* Nowa teoria o początkach Rusi., КН. – 1929. – Zes. 1. – S. 281–324; *Кордуба М.* Найновіші теорії про початки Руси, ЛНВ. 1929. № 12. С. 1082–1096.; *Зайкин В.* Спів про початки Руси., Записки ЧСВВ. – Т. III. – 1930. – Вып. 3–4. – С. 591–614; *Korduba M.* Les théories les plus récentes sur les origines de la Rutenie, Le Monde Slave. – 1931. – № 8. – P. 213–235; *Korduba M.* Najnowsze teorje o początkach Rusi, Przegląd Historyczny. – 1932. – 1. – S. 58–74.

4. Початок історично-державного життя на Україні. – Київ, 1925. – 36 с.
Рецензії: *Єрофіїв І.*, ЧШ. – 1926. – № 1. – С. 268–270.

Б. Брошури, окремі відбитки

5. Церковно-историческое значение города Переяслава. – Полтава, 1907. – 9 с.

6. Патриарх Константинопольський Серафим II, умерший и погребенный в Лубенском Спасо-Преображенском монастыре. – Полтава, 1908. – 8 с.

7. Древнерусская княгиня равноапостольная Ольга (вопрос о крещении ея). – Киев, 1911. – 26 с.

Рецензії: *Грушевський М.*, Записки НТШ. – Т. 61. – 1912. – Кн. 5. – С. 181–182; *Козловский И. П.* Новая попытка решения вопросов о месте и времени крещения княгини Ольги, Варшавские университетские известия. – 1912. – № 2. – С. 1–14.

8. Христианство в Киевской Руси при Ярополке, брате Владимира Святого. – Харьков, 1913.

9. Русь в IX веке. – Петроград, 1918. – 14 с.

10. До питання про норманське завоювання і походження Русі. – Київ, 1938.

В. Статті, археографічні публікації, замітки, рецензії

1904

11. Гервасий Линцевский // КС. – 1904. – № 12. – С. 408–443.

12. О расширении пределов Переяславской епархии в 1751–57 гг. // КС. – 1904. – № 12. – С. 146–168.

1905

13. Письмо в редакцию (поправки к статье “Гервасий Линцевский”) // КС. – 1905. – № 1. – С. 17–18.

14. Был ли игумен Значко-Яворский организатором украинского восстания 1768 г.? // КС. – 1905. – № 1. – С. 4–7.

15. [Рец. на]: Гейсман А. П. Варшавский военный журнал 1904 г., Русские войска и конфедерации в Польше в 1767 и 1768 // КС. – 1905. – № 1. – С. 42–44.

16. Несколько слов о Малороссийских архивах // КС. – 1905. – № 2.

17. Земский собор, избравший на царство Михаила Федоровича // Наука и жизнь. – 1905. – № 2.

18. Князь Н. В. Репнин и Георгий Конисский // КС. – 1905. – № 3. – С. 242–243.

19. К истории Колиивщины (материалы) // КС. – 1905. – № 3. – С. 236–242.

20. [Рец. на]: Иваницкий С. Переяславский епископ Гервасий Линцевский и начало воссоединения униатов в западной или польской Украине (1757–1769) // КС. – 1905. – № 4. – С. 1–6.

21. К вопросу о суде над Мелхиседеком Значко-Яворским // КС. – 1905. – № 4. – С. 46–47.

22. К вопросу о народных реакциях в Украине в XVIII в. // КС. 1905. – № 7–8. – С. 108–116.

23. “Стужа” в Малороссии в марте 1748 г // КС. – 1905. – № 9. – С. 115.

24. Из истории образования на Украине // КС. – 1905. – № 9. С. 235–247.

25. К вопросу о доходах и расходах архиерейских кафедр в 18 в. (доходы и расходы кафедры Переяславской в 1771–1776 гг.) // КС. – 1905. – № 10. – С. 1–5.

26. Указ императрицы Анны Ивановны правителю Малороссии князю Шаховскому о браках малороссов // КС. – 1905. – № 10. – С. 1.

27. Дело епископа Черниговского Ираклия и иеромонаха Иеремии Гусаревского // КС. – 1905. – № 10. – С. 5–7.

28. Статистические сведения о церквах и православном населении русской части Малороссии в 1780 годах // КС. – 1905. – № 10. – С. 7–8.

29. Дело об избрании войта в Киеве в 1734 году // КС. – 1905. – № 11. – С. 12.

30. Конц старой Малороссии (1733–1786 гг.) в истории Левобережной Украины // КС. – 1905. – № 11–12. – С. 343–349.

31. Несколько данных о духовных семинариях в Переяславе и Полтаве в конце 18 века // ПЕВ. – 1905. – № 23. – С. 862–864.

1906

32. К истории взаимных отношений Малороссийских светских и духовных властей в XVIII в. // КС. – 1906. – № 1. – С. 11–12.

33. К истории материального положения малороссийского духовенства в 18 веке // КС. – 1906. – № 5–6. – С. 6–8.

34. К истории Киево-Софийского собора // КС. – 1906. – № 5–6. – С. 8.

35. Разведение табаку в Малороссии в 1760-х годах // КС. – 1906. – № 5–6. – С. 8.

36. Из истории борьбы малороссийского духовенства за свои права в 18 веке // КС. – 1906. – № 7. – С. 354–358.

37. К истории материального положения Переяславской кафедры и семинарии в 18 веке // ПЕВ. – 1906. – № 7. – С. 354–358.

38. Нужды и пожелания, заявленные Переяславским духовенством в Екатерининскую комиссию // ПЕВ. – 1906. – № 8. – С. 411–415.

39. Переяславская семинария в конце 18 века (1775–1780 гг.) // ПЕВ. – 1906. – № 12. – С. 584–585.

40. [Рец. на]: Титлинов Б.В. Правительство императрицы Анны Ивановны в его отношении к делам Православной церкви.; Попов М.С. А.Мацьевич, митрополит Ростовский и Ярославский // ПЕВ. – 1906. – № 12. – С. 586–587.

41. Отношение духовенства Переяславской епархии в 18 веке к обучению своих детей в семинарии // ПЕВ. – 1906. – № 15. – С. 701–704.

42. К истории церковно-приходской жизни Левобережной Украины в 18 веке // ПЕВ. – 1906. – № 16. – С. 732–742.

43. Страница из истории Переяславской епархии (попытка избрания епископа духовенством в 1752 г.) // ПЕВ. – 1906. – № 18. – С. 818–821.

1907

44. Церковно-историческое значение г.Переяслава // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1907. – Вып. 4. – С. 227–235.

45. К тысячелетнему юбилею города Переяслава // ПЕВ. – 1907. – № 18. – С. 849–853.

46. Из истории Воронежской семинарии (семинария в 1797 г.) // Воронежская Старина. – 1907.

1908

47. Сообщение о собранных вещах во время летней поездки (1906) священника Владимира Трипольского // Труды Полтавского церковного историко-археологического комитета. – Полтава, 1908. – Вып. 1. – С. 5–8.

48. Отчет члена-делопроизводителя о деятельности комитета за первый год существования // Там же. – С. 36–45.

49. Образование и состав Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1850 гг.) // Там же. – С. 51.

50. Сильвестр Лебединский – переяславский епископ Полтавской епархии (К столетию со дня кончины) // Там же. – Вып. 2. – С. 24.

51. Из истории Переяславско-Полтавской епархии. 1785–1807 гг. // ПЕВ. – 1908. – № 16. – С. 691–696; № 17. – С. 737–743.

52. К столетию со дня кончины архиепископа Сильвестра Лебединского // ПЕВ. – 1908. – № 28. – С. 1158–1159.

1909

53. [Рец. на]: Малицкий П. И. История Христианской Церкви. // ПЕВ. – 1909. – № 28. – С. 1165–1168.

54. Забытый юбилей // ПЕВ. – 1909. – № 28. – С. 1180–1182.

1910

55. Мельхиседек Значко-Яворский // Русская старина. – 1910. – № 6.

56. [Рец. на]: Труды Полтавской ученой архивной комиссии.; Павловский И. Ф. Полтава: Исторический очерк. // ПЕВ. – 1910. – № 6. – С. 459–460.

1911

57. О крещении св. княгини Ольги // Вера и разум. – 1911. – № 10. – Кн. 2. – С. 429–446.

58. К вопросу о времени крещения св. княгини Ольги // Вера и разум. – 1911. – № 19. – С. 100–102.

59. Епископ Переяславский Арсений Берло, его личность и среда архипастырской деятельности // ПЕВ. – 1911. – № 3. – С. 119–206; № 9. – С. 562–569.

60. Софоний, епископ Иркутский, уроженец Полтавско-Переяславской епархии (По поводу вопроса о его прославлении) // ПЕВ. – 1911. – № 13. – С. 806–807.

61. Из церковной жизни Левобережной Украины в XVIII веке // ПЕВ. – 1911. – № 13. – С. 837–857; № 14. – С. 945–949; № 15. – С. 1016–1020; № 16. – С. 1078–1082.

1912

62. Свидетельство продолжателя хроники Регинона о крещении св. княгини Ольги // Вера и разум. – 1912. – № 1. – С. 102–106.

63. Отчет о командировке на XV Всероссийский Археологический съезд в Новгороде // Труды Полтавской церковного историко-археологического комитета. – Полтава, 1912. – Вып. 3. – С. 179–186.

64. Епископ Феофил Шиянов, святитель Полтавский // Там само. – С. 3–13.

65. Христианство Руси до Владимира Святого // Вера и разум. – 1912. – № 9. – С. 343–358; № 10. – С. 481–495.

1913

66. Три центра древней Руси // ИОРЯС. – Т. 18. – 1913. – Кн. 1. – С. 79–87.

Рецензии: *Korduba M.*, Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. Vol. 4. 1914. – S. 585–586; *Rawita-Gawronski Fr.*, КН. – 1915. – Zes. 1–4. S. 308–311.

67. Три момента начальной истории русского христианства (Игорь Старый, Владимир Святой). По поводу нового исследования М. Д. Приселкова // Там само. – С. 371–380.

1914

68. К вопросу о хронологии и обстоятельствах жизни летописного Олега // ИОРЯС. – Т. XIX. – 1914. – Кн. 1. – С. 220–236.

69. В какой мере было тенденциозно не сохранившееся древнейшее “Житие Антония Печерского” (По поводу новой книги г. Приселкова) // Там само. – С. 237–241.

Рецензии: *Tomaszewski S.*, КН. – 1927. – S. 313–315.

70. К истории начального христианства на Руси (По поводу нового исследования г. Аничкова) // ИОРЯС. – Т. 19. – 1914. – Кн. 3. – С. 80–84.

71. Почему Святослав посадил сыновей своих – Олега в земле Древлянской и Владимира в Новгороде // Там само. – Кн. 4. – С. 139–142.

72. Ответ на рецензию г. Приселкова // Там само. – С. 257–259.

1915

73. Несколько замечаний о норманской теории происхождения Руси: По поводу рецензии А. А. Шахматова на мою книгу // ЖМНП. – 1915. – № 2. – Отд. 2. – С. 430–433.

1918

74. Русь в IX веке // ИОРЯС. – Т. 22. – 1918. – Кн. 2. – С. 127–140.

1920

75. Из древнейшей истории восточного славянства // ИОРЯС. – Т. 23. – 1920. – С. 476–485.

1923

76. Питання про початок історично-державного життя у східних слов'ян // Наукові записки Київських науково-дослідних кафедр ВУАН. – К., 1923. Т. 1. – С. 107–109.

77. О происхождении Руси // Русское прошлое: Исторические сборники. - Петроград, 1923. - Кн. 4. - С. 36-41.

1924

78. Олег та Ігор: до питання про їх взаємовідносини // ЗІФВ ВУАН. - 1924. - Кн. 4. - С. 145-147.

79. Норманизм и антинорманизм (к вопросу о происхождении имени "Русь") // ИОРЯС. - Т. 28. - 1924. - С. 71-74.

80. О происхождении русского государства // Накануне. - Берлин, 1924.

81. Вопрос о времени существования и местонахождения Тмуторокани: Тезисы доклада // Бюллетень конференции археологов СССР в Керчи. - Севастополь, 1924. - С. 4.

1925

82. Із листування з акад. О. О. Шахматовим // Україна. - 1925. - № 6. - С. 125-128.

83. [Рец. на]: Niederle L. Slovanske starozitnosti // ЧШ. - 1925. - № 6-7. - С. 320-321.

84. Чи була Коліївщина 1768 р. народнім рухом. З приводу статті О.Гермайзе "Коліївщина в світлі нововинайдених матеріялів" // ЧШ. - 1925. - № 8. - С. 101-102.

1926

85. Древляне и поляне // ИОРЯС. - Т. 31. - 1926. - С. 267-270.

86. [Рец. на]: Яворський М.І. Нарис історії України // ЧШ. - 1926. - № 1. - С. 282.

87. [Рец. на]: Лашенко А.И. Летописные сказания о смерти Олена Вещего // ЧШ. - 1926. - № 2. - С. 189-190.

88. [Рец. на]: Марр Н. Из переживаний доисторического населения Европы // ЧШ. - 1926. - № 5-6. - С. 259-260.

89. [Рец. на]: Тексты и разыскания по кавказской филологии // ЧШ. - 1926. - № 5-6. - С. 255-256.

90. [Рец. на]: Київ та його околиця в історії і пам'ятках // ЧШ. - 1926. - № 7-8. - С. 295-296.

91. [Рец. на]: Перетц В. Слово о полку Игореве // ЧШ. - 1926. - № 11-12. - С. 257-258.

1927

92. Князь Чорний: До питання про добу сіверської колонізації Подесення // Ювілейний збірник на пошану акад. Д.І.Багалія. - К., 1927. - С. 379-382.

93. Киевская Русь и Хазария: роль хазарского торгового капитала в истории Киевской державы // Slavia. - 1927. - Sesit 2-3. - С. 380-387.

94. Киевская Русь и печенеги: К вопросу о взаимоотношениях Киевской Руси со степью // Вторая конференция археологов СССР в Херсонесе. - Севастополь, 1927.

95. Питання про слов'янську колонізацію Лівобережжя в домонгольську добу // Записки Дніпропетровського ІНО. - 1927. - Т. 1. - С. 369-372.

96. Нариси передісторичного життя на Полтавщині // Полтавщина: Збірник. - 1927. - Т. 2. - С. 151-158.

97. [Рец. на]: Василенкова-Полонська Н. З історії останніх часів Запорожжя // ЧШ. - 1927. - № 4. - С. 241-242.

98. [Рец. на]: Охорона пам'яток культури на Україні // ЧШ. - 1927. - № 6. - С. 261.

1928

99. Про культуру тюрків нашого степу IX-XIII вв. // Східний світ. - 1928. - № 3-4. - С. 307-309.

100. Чорні клобуки // Східний світ. - 1928. - № 5. - С. 242-246.

101. Нові історичні проблеми Київської Русі // Україна. - 1928. - № 6. - С. 3-5.

102. Новые толкования Записки готского топарха // Известия Таврического об-ва истории, археологии и этнографии. - Симферополь, 1928. - Т. 2. - С. 133-135.

103. До питання про політику гетьмана Самойловича // Ювілейний збірник на пошану акад. М.С. Грушевського. - К., 1928. - Т. 1. - С. 225-226.

104. З приводу рецензій В.К.Дем'янчука на кн. проф. П.Бузука // ЗІФВ ВУАН. - Кн. 18. - 1928. - С. 333.

105. [Рец. на]: Яфетический сборник // Україна. - 1928. - № 2. - С. 165-166.

106. [Рец. на]: Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорізької // ЧШ. - 1928. - № 3. - С. 158-159.

1929

107. Каганат Русі. З приводу книги П.Смирнова "Волзький шлях і стародавні Русі" // Східний світ. – 1929. – № 1–2. – С. 357–359.

108. Русь та печеніги: До справи стародавніх зв'язків Русі зі Сходом // Там само. – С. 287–293.

109. До питання про татарсько-козацькі взаємини XVI-XVII вв. З приводу статті В.Дубровського "Про вивчення взаємин України та Туреччини в друг. пол. XVII ст." // Там само. – С. 359–360.

110. Русь, степ та варяги // Наукові записки Дніпропетровського при ВУАН Товариства. – Дніпропетровськ, 1929.

111. Русь и печенегы // Slavia. – 1929. – Sesit 8. – С. 138–144.

112. Кризис варяжской державы в Киеве // Slavia. – 1929-1930. – Sesit 8. – С. 769–770.

113. [Рец.на]: Смирнов П. Волзький шлях та стародавні Русі // Україна. – 1929. – № 1–2. – С. 94–95.

114. [Рец.на]: Мирза-Авакьянц Н. История Украины в связи с историей Западной Европы // ЧШ. – 1929. – № 4. – С. 213.

115. [Рец.на]: Багалій Д.І. Нарис історії України // ЧШ. – 1929. – № 7. – С. 249–250.

116. [Рец.на]: Чернігів і Північне Лівобережжя // ЧШ. – 1928. – № 7–8. – С. 269–270.

1936

117. Когда жил Вещий Олег? // Slavia. – 1936. – Sesit 1–2. – С. 170–171.

1937

118. [Рец.на]: Артамонов М.И. Очерки древнейшей истории хазар // Историк-марксист. – 1937. – № 3. – С. 200–201.

1938

119. Древняя история России в освещении Ключевского и Преснякова // ВДИ. – 1938. – № 3. – С. 199–203.

120. К вопросу о "норманском завоевании" и происхождении Руси // Историк-марксист. – 1938. – № 4. – С. 106–111.

121. [Рец.на]: Греков Б., Якубовский А. Золотая Орда // Там же. – С. 148–150.

122. Первая известная точная дата существования государства Руси // Историк-марксист. – 1938. – № 6. – С. 191–192.

1939

123. К вопросу о Тмуторокани. По поводу работ В.Мавродина // Историк-марксист. – 1939. – № 1. – С. 195–197.

124. [Рец.на]: Пресняков А.Е. Лекции по русской истории. I. Исторический журнал. – 1939. – № 1. – С. 124–125.

125. К истории "державы Рюриковичей" (Обзор литературы за 1938 г.) // ВДИ. – 1939. – № 3. – С. 144–147.

1940

126. Следы половецкого эпоса в летописях // Проблемы историко-ведения. – М. – Л., 1940. – Сб. 3. – С. 391–393.

1941

127. Характер и значение эпохи Владимира, принявшего христианство // Ученые записки ЛГУ. – № 73. – 1941. – Вып. VIII. – С. 203–214.

128. [Рец.на]: Мавродин В.В. Очерки истории Левобережной Украины // Историк-марксист. – 1941. – № 1. – С. 120–122.

1995

129. Степовики нашего Півдня X-XIII ст. // Під знаком Клію. На пошану Олени Апанович. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 96–101.

Публікація Г.К.Швидько.

130. Русь та печеніги: До справи стародавніх зв'язків Русі зі Сходом // Східний світ. – 1995. – № 1. – С. 88–91.

1997

131. Тмуторокань // Середньовічна Україна. – К., 1997. – Вип. 2. – С. 274–287.

Публікація В.М.Рички.

1999

132. Степовики нашего Півдня X-XIII ст. // УАЩ. – Нова серія. – К., 1999. – Вип. 3–4. – С. 542–549.

Публікація В.М.Рички.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ВДИ	Вестник древней истории
ВИ	Вопросы истории
ДДУ	Дніпропетровський державний університет
ЖМНП	Журнал Министерства Народного Просвещения
ЗІФВ ВУАН	Записки Исторично-Филологічного Відділу Всеукраїнської Академії Наук
ИОРЯС	Известия Отдела Русского Языка и Словесности
ІНО	Інститут Народної Освіти
ІР НБУ	Інститут Рукопису Національної Бібліотеки України ім. В.І.Вернадського
КС	Киевская Старина
ЛГУ	Ленинградский Государственный Университет
ЛНВ	Літературно-Науковий Вісник
НТШ	Наукове Товариство імені Шевченка
ПЕВ	Полтавские Епархиальные Ведомости
УАЩ	Український Археографічний Щорічник
УІЖ	Український Историчний Журнал
ЦДАВОУ	Центральний державний архів вищих органів влади України
ЦДІАУК	Центральний державний історичний архів України (м.Київ)
ЦДІАУЛ	Центральний державний історичний архів України (м.Львів)
ЧСВВ	Чин святого Василя Великого
ЧШ	Червоний шлях
HUS	Harvard Ukrainian Studies
КН	Kwartalnik Historyczny

ЗМІСТ

Вступ	3
Володимир Пархоменко: сторінки життєпису	13
1. Полтавський період (1905–1912) – дослідження церковно-краснавчих питань	13
2. Тифлісько-київський період (1912–1925) – дослідження витоків та ранньої історії Русі	16
3. Катеринославський (Дніпропетровський) період (1926–1929) – дослідження взаємин Русі і кочовиків Степу	19
4. Ленінградський період (кінець 1930-х–1942)	22
Гіпотеза походження Русі В.Пархоменка та її місце в історіографії	24
Взаємини Русі і кочовиків степу X–XIII ст. у дослідженнях В.Пархоменка	47
Володимир Пархоменко: історик і його наукова спадщина	58
Бібліографія друківаних праць В.Пархоменка	66
Список скорочень	76

ББК 63.3 (4 Укр)

Андрій Портнов

Володимир Пархоменко: Дослідник ранньої історії Русі. – Львів:
Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича НАНУ, 2003. – 78 с.
[Серія: Історики України № 6].

ISBN 966-02-3033-8

Андрій Портнов
Володимир Пархоменко:
дослідник ранньої історії Русі

Художньо-технічний редактор – Галина Леськів

Різограф Інституту українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України,
Львів-26, вул. Козельницька, 4

Підписано до друку 3.09.2003
Формат 84x108^{1/32}. Ум. друк. арк. 3,0